ՅՈՒՇԱՐԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ

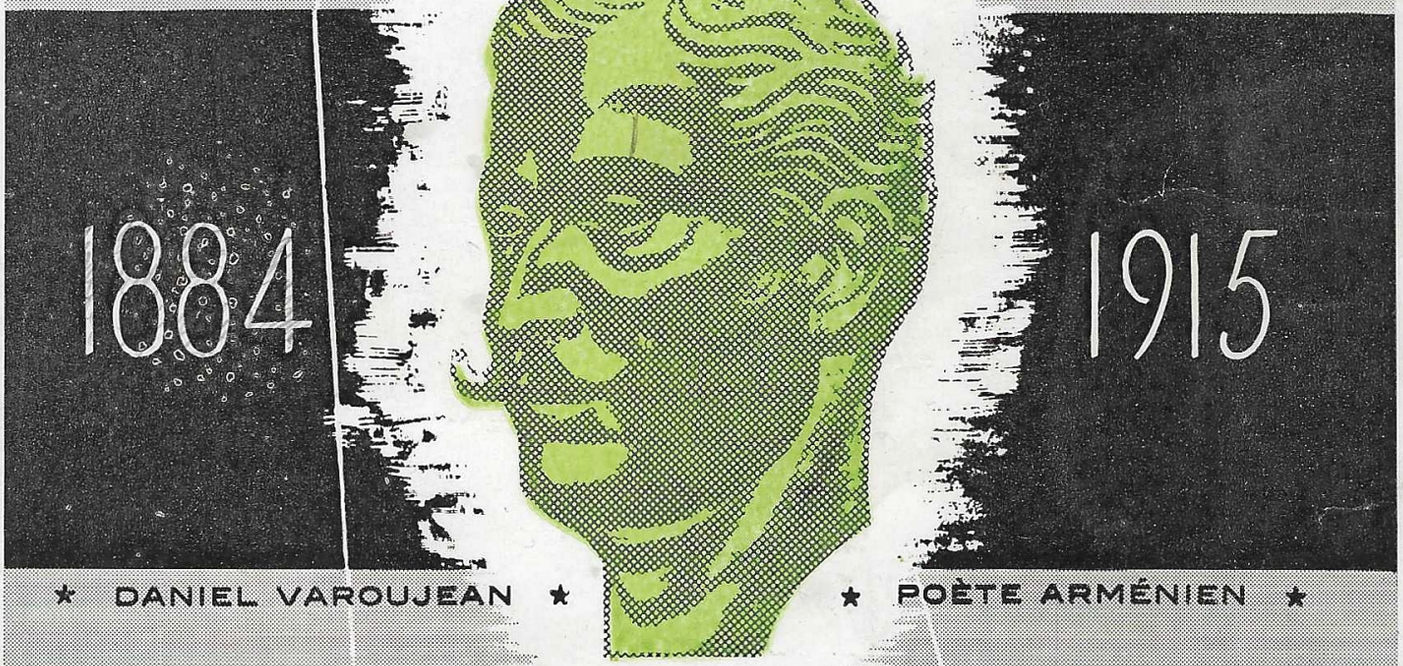

★ DANIEL VAROUJEAN ★ ★ POÈTE ARMÉNIEN ★

MEMORIAL

DE

DANIEL VAROUJEAN

A L'UNIVERSITÉ DE GAND

LIT-H
MULT
1958

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ

MEMORIAL
DE
DANIEL
VAROUJEAN

à l'Université de Gand

le 9 Février 1958

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Շ· Նարդունի, Բ· Թօփալեան, Յ· Իսկէնտէրեան,
Ե· Բամպուքեան, Է· Ժախեան
Պատասխանատու–խմբագիր՝ Կ· Փօլատեան

*

Կողքը նկարազարդեց Քերբոդին կրտսեր որդին
Հայկակ Վարուժան

*

Sculpteur : ROGER BARON

*

Նկարները ազնուօրէն մեզի տրամադրեց Պ· Գ· Ճօլօլեան
Photo ARAX

*

Քլիշէ՝ Գաբաճեան եղբայրներ:

*

Յուշամատեանի տպագրութեան ծախքերը ապահովեցին
Տիկ· Ա· Վարուժան–Աքիկեան եւ մեծ բերքոդին զաւակներ–
ը, ինչպէս նաեւ Պ· Խաչիկ Կարապետեան
եւ Պ· Ժ· Ապաճեան:

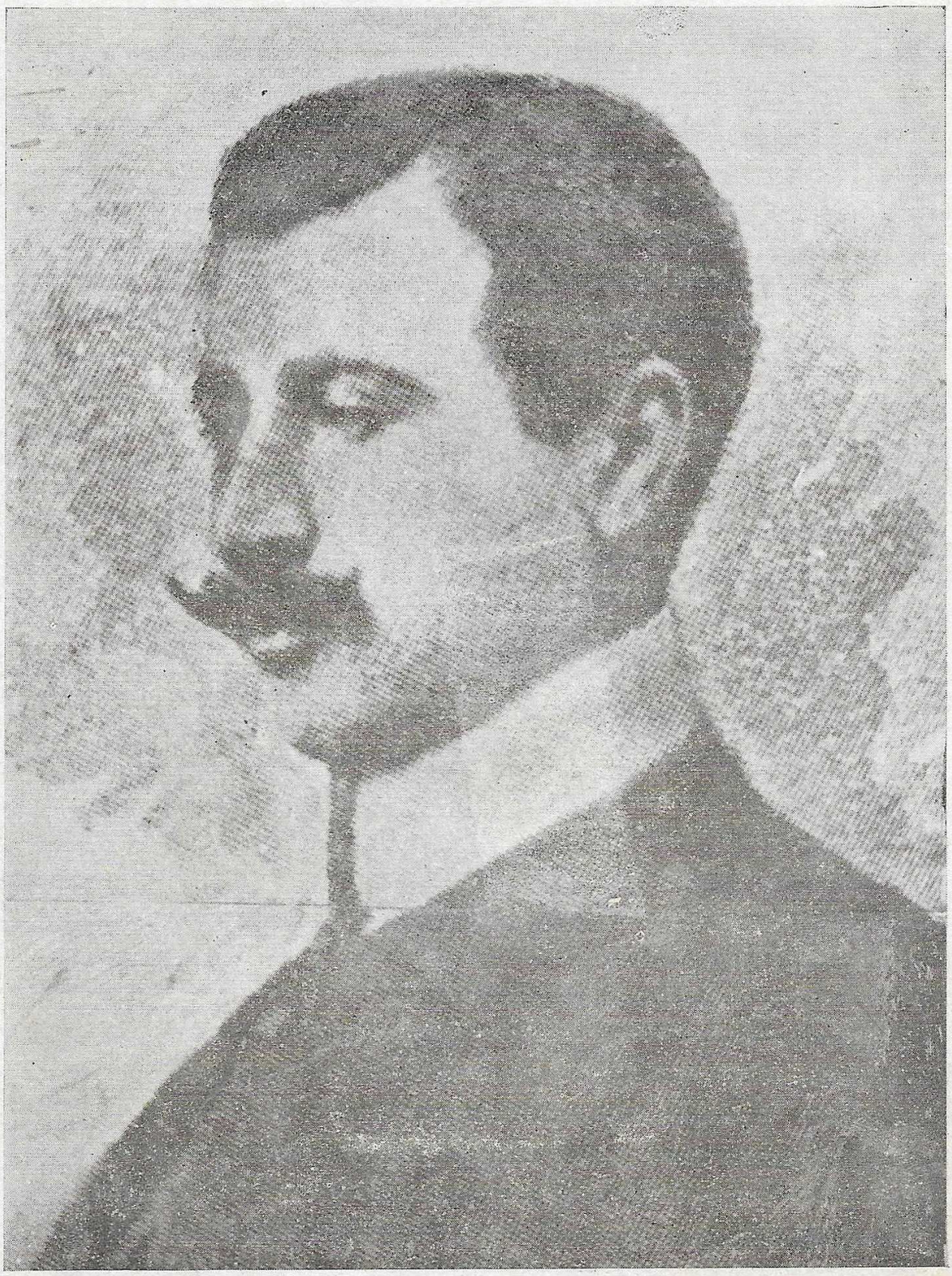

ՔԵՐԹՈՂԻՆ ՀԱՋՈՒԱԳԻՒՏ ՄԷԿ ՆԿԱՐԸ

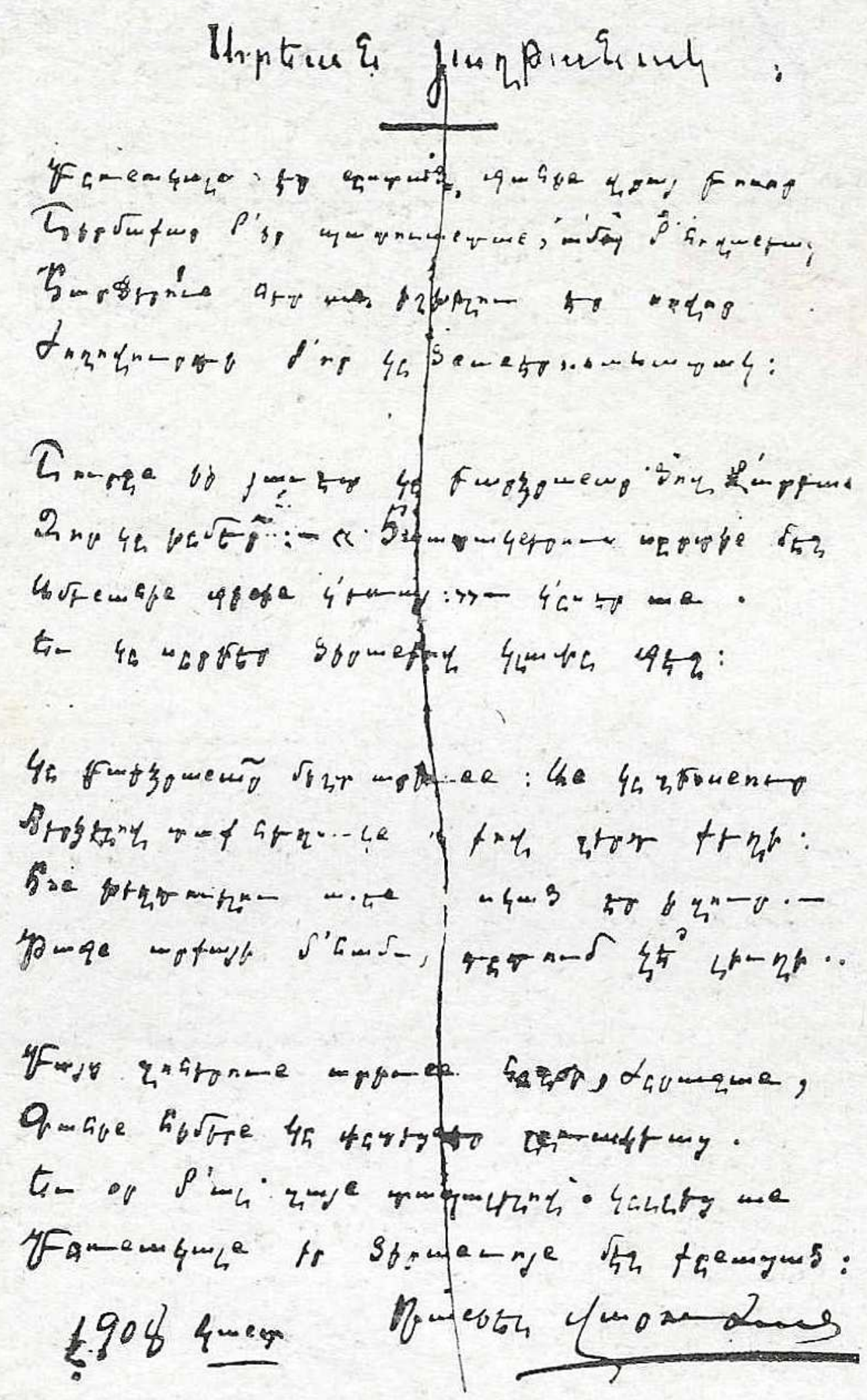

ԱՐԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿ

Բռնակալն էր նըստած գահին վրայ բոսոր
Շիրմաքար մ'իր պատուանդան, ամպ մ'հովանեակ···
Հարճերո՛ւն հետ ան իշխելու էր սովոր
Ժողովուրդի մ'որ կը ծնանէր նահատակ:

Շուրջն իր յաւէտ կը բարձրանար ծով մ'արեան՝
Ջոր կը խըմէ՛ր: — «Հպատակներուս սըրտի՛ն մէջ
Ամենահին գինին կ'եռայ:» — Կ'ըսէր ան
Եւ կը սըրբէր ծիրանիով կլափը գէջ:

Կը բարձրանա՛ր միշտ արիւնն: Ան կը զբօսնուր
Հերձելով տաք հեղուկն ոտքով զերդ քեղի:
Հոն խեղդուելու ամէն կասկած էր ի զուր·—
Թագն արքայի մ'համար դըդում չէ՞ լիւղի···

Բայց զոհերուն արիւնն հըզօր, ժըրաչան,
Գահին հիմերն կը փըտեցնէր լըռակեաց·
Եւ օր մ'ալ զայն տապալելով՝ կըլլեց ան
Բըռնակալն իր ծիրանւոյն մէջ քընացած:

1908 *Կանտ* — *ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ*

Բնագիրը 1908ին Կանտէն ղրկուած է Տ. Միսաքեանի եւ հրատարակուած Պոլիս՝ «Ազդակ» շաբաթաթերթին մէջ:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ բանախօսութիւնը՝ Գրոց գիւտի 1500ամեայ եւ Հայ տպագրութեան 400ամեայ Փառատօնին օրը, Պոլսոյ մէջ, 1913ին:

Կը մօտենայ թուականը այն կրկնակ յոբելեաններուն՝ որ մեզի կը պարտադրեն տօնելու տառերու գիւտն ու տպագրութեան մուտքը Հայերուս մէջ: Եթէ ակնարկ մը նետենք այդ երկու երեւոյթներուն վրայ՝ անկարելի է որ կարենանք մեր հիացումը զսպել Հայ ոգիին մեծութեան վրայ՝ որ միշտ ի յայտ եկած է իր յամառութեան եւ Փիւնիկի յարաճուն թեւաւորումին մէջ:

Տառե՛ր որոնք ծնունդ առին Սուրբի մը սրտին արիւնին մէջ եւ չարունակեցին միշտ իրենց յարափոփոխ ձեւերով ձուլուիլ արիւնի, հրդեհի եւ անպատում տարածութեանց խորը: Ո՛վ պիտի կրնայ գրել այդ տառերուն պատմութիւնը, անոնք հրաշէկ գամերու նման ցեղին գոյութիւնը հաստատեցին մագաղաթներու յաւերժական հաստատութեանց վրայ: Աստուածային «Ա»էն սկսեալ, որ աղօթողի մը նման բազուկները վեր կարկառած, դարերու ընթացքին մէջ, երկինքը հաստատ բռնեց հայութեան գլխուն վրայ, մինչեւ ինքնամփոփ «Ֆ»ն՝ որ յոյսի քղամիդէն փաթթուած, սիրտը միշտ բաց, քալե՛ց, քալե՛ց դէպի Արշալոյսները գալիք օրերուն, այդ բոլոր տառերը, կ'ըսեմ կարաւան առ կարաւան առաջնորդեցին մեր գոյութիւնը, մեր հայկականութիւնը մինչեւ ներկայ դարուն սեմին վրայ:

Փա՛ռք Հայ տառերուն, որոնք անիմանալի խնամխութեամբ, մոգական գրիչներու տակ հաւաքուած՝ Եղիշէին լեզուն ոսկի ըրին, Բագրատունիինը՝ ադամանդ եւ Ալիշանինն ու Հայրիկինը մեղր քաղցրահոս: Հայ լեզուն այդ տառերու սանդխտամատերուն վրայ ոտն առ ոտն բարձրացաւ ամէն դարու ճակատին վրայ՝ հոն փորագրելու համար Անմահութիւնը Ցեղին:

Եւ տպագրութիւնը, մեր մէջ, այդ կը նշանակէ Հայ

մոքին լուսացիր սիրումը չորս ծագն աշխարհի ուր Հայ մը կար պանդխտացած, ծարաւ՝ Մեսրոպեան լեզուին քաղցրահոս բարբառին: Հայ մամուլին ճոխինչը ողբ մը եղաւ յաւիտենական, ան երբեք բարձրագոչ չծիծաղեցաւ: Լացաւ այդ մամուլը լուսաւոր արցունքներով՝ որոնք չիթ առ չիթ թափեցան հայ սրտին, հայ հողին վրայ ու երեսան բերին ամէն քանդումէ վերջ նո՛ր վերածնունդը, ամէն առկայծումէ վերջ՝ նոր հրդեհում:

Եւ մենք անոնց յորելեանը տօնելով՝ տօնած պիտի ըլլանք ազգի մը դարաւոր մշակոյթը եւ մշակները: Այդ մշակներուն մեծագոյնները, որոնք արժանաւոր կերպով դործածեցին տառն ու լեզուն, թուղթն ու մամուլը, այժմ ոչ եւս ևն: Սահակի ու Մեսրոպի ոսկորները, Տարօնի եւ Օշականի մէջ, իրենց յոյսին մասւորման կը սպասեն, իրենք ալ մասւորուելու համար, Ալիշանինն ու Բագրատունիինը, պանդուխտ հողի վրայ քնաչխարհի երազովը կը մորմոքին ու կը սրսկան: Ինչպիսի՛ դուրդուրանքով առին անոնք տառի ու լեզուի այդ աւանդը ու յաջորդական ճիդերով զայն պահեցին յղկեցին, անոնցմով դրականութեան ադամանդներ երեսակեցին ու յետոյ յանձնեցին Նոր Սերունդին: Այժմ այդ Սերունդը տէրն է այդ աւանդին, այդ կը նշանակէ թէ տէրն է իր եւ իր յաջորդներուն դոյութեան կռուանին: Ինչ աւելի նուիրական պարտականութիւն քան անխորտակելի, անկորնչելի պահել այդ կռուանը: Աստը վրայ մխայն կրնայ կազմուիլ անբաժանելիութիւնը հայ անհատներուն ու հաստուածներուն, աստը վրայ պիտի մխանան ու իրարու բոցով հրդեհուին սիրտերը ուծացած, այդ կռուանին վրայ է ջահը դարաւոր Ցոլին ու վերածնունդը դարաւոր Ողջակէզին:

Անհատները կրնան ուծացուիլ, նշդեհութեան, սրածութեան մատնուիլ՝ բայց երբ հաստատուն պահուած է սիրտերու մէջ, տառերուն բեւեռը, լեզուին անչիջելի ճառագայթը, կը բաւէ այդ ճառագայթը իրար բերելու, իրարու միացնելու համար անհատները՝ իբրեւ ժողովուրդ, ժողովուրդը՝ իբրեւ Ազգ, Ազգը՝ իբրեւ Հայկականութիւն:

#

ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՒ ԻՐ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԸ

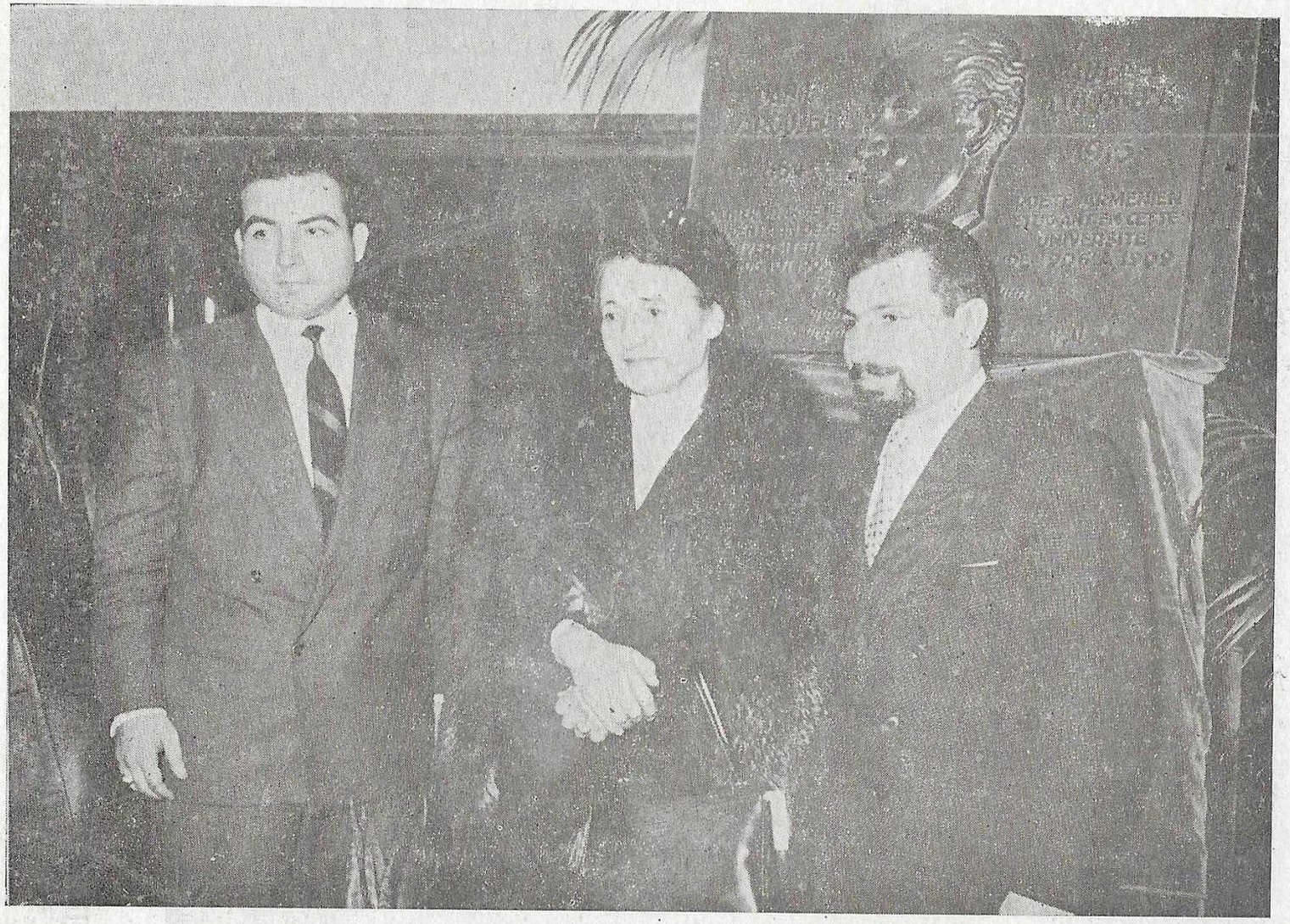

ՏԻԿԻՆ Ա. ՎԱՐՈՒԺԱՆ–ԱԲԻԿԵԱՆ
Եւ երկու հայ ուսանողները՝
Յ. ԻՍԿԵՆՏԷՐԵԱՆ, Ե. ԲԱՄՊՈՒՔԵԱՆ

ԻՆՉՊԷՍ ԿԱԶՄՈՒԵՑԱՒ ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Գրեց՝ Շ. ՆԱՐԴՈՒՆԻ

Դանիէլ Վարուժան աճած է հետեւեալ միջավայրերուն մէջ.—

Նախ առնենք արտաքին միջավայրերը:

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ.— Ծնած, 1884ին, Սեբաստիոյ Բրգնիկ գիւղը, իր հոգին կը լեցուի ազատ բնութեան պատկերներով եւ զգայուն մօր մը երեւակայութեան ջերմութեամբ: Վարուժան ինքն է որ կը պատմէ.—

«Մանկութիւնս աճած է ուռենիներուն տխուր հովանիներուն տակ երազկոտ, կամ գետեզերքներուն վրայ բադերուն քար նետելով անտառակօրէն: Դեռ հազիւ ես թիթեռնիկներ որսալու հասակիս մէջ՝ հայրս պանդխտած է Պոլիս, իսկ մայրս ձմեռնային իրիկունները՝ թոնրատունը նստած՝ երեւակայութիւնս օրօրած է Ենիչէրիներու եւ գայլերու պատմութիւններով, երբ Մէյրէկումի հովը կուգար բուխերիկին մէջ ոռնալ եւ մերթ դեւի ձագի մը նման լալ»:

Վարուժան այս բնութեան հետ շփման մէջ պիտի մտնէր անգամ մըն ալ Եւրոպայէն վերադարձին: Նախնական գիւղացներգութեան մը տարրերուն տեղ, — յիշեցէք հովը՝ որ, իր մօրը պատմութիւններէն զարհուրած մանուկին հոգւոյն մէջ, կը կենդանանայ, դեւի ձագ կը դառնայ, եւ կը սպառնայ բուխերիկներէն ներս, — Վարուժան այս անգամ պիտի դնէր հայ յեղափոխութեան գիւղային զինուորը՝ անմահ Մուրատը, եւ անոր հետ՝ մեր ազատագրական պատմութեան հերոսներուն յիշատակները:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ.— Վարուժան կ՚աւարտէ գիւղին դպրոցը, 1896ի կոտորածի օրերուն, ու Պոլիս կ՚անցնի, կը յաճախէ Սաքըզ Աղաճի եւ յետոյ Գատըքէօյի Մխիթարեան վարժարանը: Այստեղ դեռ նոյն միջավայրն է որ կը տի-

բապետէ: «Երկար ատեն, կը դրէ Վարուժան, պատանեկութիւնս երազած է ընդմէջ Մուսայի ծովափին եւ Դուբեանի ոսկորներուն: Արձակուրդներս ընդհանրապէս անցած են հօրս քով, Խաւեար խանը, հայ պանդուխտներու հառաչներուն եւ վէրքերու տրուփիւնին ունկնդիր»:

Մխիթարեան բուն միջավայրին մէջ կ'իյնայ այն ատեն, երբ Գաթըքէօյի Մխիթարեաններէն Հ. Արիստակէս Գասպանեան, 1902ին, դինք կը ղրկէ Վենետիկ, «բարեւելու համար իր տեղը Ալիշանի նուիրական աճիւնը»: Թերեւս ալ՝ նոր Ալիշանի մը ծնունդ տալու եռազով:

Մխիթարեան միջավայրին մէջ է, որ Վարուժան կը ստանայ իր իմաղին լաւագոյն թրծումը: Զօպանեան այսպէս կը սահմանէ «Մխիթարեան միջավայրը».

«Մխիթարեան միջավայր ըսելով կը հասկնամ ոչ որոշ վայրկեան մը Մխիթարեան կեանքին, այլ ամբողջ աւանդական մթնոլորտն այդ հաստատութեան: Վարուժան տեսած է հոն՝ անգնելի իր հոգիին առջեւէն բազրատուններուն, Հիւրմիւզներուն, Պէչիկթաշլեաններուն ստուերին, Ալիշանի (որ նոր էր մեռած), հասկցած է, խոկացած է օրինակին վրայ մեծ նախորդներուն, որոնք անցած են Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանէն, ու թեւերը զորս բնութիւնն իրեն արդէն չնորհած էր՝ ուժեղացած են այդ հզօր թռիչքներուն հպանցքէն: Ազնիւ ու ճոխ հայերէնը՝ զոր կը դրէ, տաղաչափական հմտութիւնը՝ զոր ցոյց կուտայ, յստակ ու կուռ չարադրութեան, համաչափութեան ու կարգի դասական յատկութիւնները՝ զորս ի յայտ կը բերէ, Մխիթարեան մթնոլորտին չատ բան կը պարտին»:

ՄԱՐԴԿԱՅՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐ.— Այս բացատրութեամբ կը հասկնամ այն խէալական կեանքը, որուն պատկերը կը կազմուի բարձր մարդոց հոգւոյն մէջ՝ զգալով ընկերային անարդարութիւններու պատճառած դառնութիւնը, ցանկութիւնը ապրելու եւ դատելու, աճելու եւ երկնելու մարդկային պայմաններու մէջ, քաղաքակրթութեան պողոտաներուն վրայ:

Արդարեւ, Վարուժան 1905ին կ'աւարտէ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը եւ կ'անցնի Պելճիքա, ուր Կանի համալսարանին մէջ կ'ուսանի քաղաքային գիտութիւնները: Այստեղ է որ կը ծանօթանայ մեծ ժողովուրդներու ընկերային չարժումին եւ աշխատաւորական տրտունջներուն:

Հիմա ներկայացնենք ներքին միջավայրերը:

Բանաստեղծին, ինչպէս ամէն բանաստեղծի, «ներքին միջավայրը» կ'արտայայտուի իր էնթակայական ու ցեղային լարով:

Ի՞նչ կը նշանակէ «էնթակայական եւ ցեղային լար»:

Սովորութիւն է բանաստեղծութիւնը, — այս բառով կը հասկնան ընդհանրապէս քնարերգութիւնը, — ներկայացնել խորհրդանշանով մը: Այդ խորհրդանշանը նուագարան մըն է, որովհետեւ հին առեն բանաստեղծութիւնը ընթերցանութեան նիւթ չէր, այլ՝ երդ, պար ու նուագ: Այսպէս է որ քնարով մը կը խորհրդանշուի բանաստեղծութիւնը: Այդ քնարերգութիւնը մէկ նիւթ ունէր նախապէս, սակայն հետզհետէ բանաստեղծութիւնը զարգացաւ, իրեն նիւթ առնելով հոգեկան կեանքի զանազան արտայայտութիւններ:

Այժմ բանաստեղծութիւնը բազմալար նուագարան մըն է, — այդ լարերէն՝ այս անգամ պիտի ներկայացնեմ էնթակայականը եւ ցեղայինը:

Առանց ակադեմականութիւն փորձելու, հասկնալի եւ կարճ ձեւով մը՝ սահմանենք այս բառերը:

Էնթակայական կը կոչենք ինչ որ ներանձնական է, հոգեկան ներքին ապրումի մը արտայայտութիւնը, մարդկային եսին նկարագրութիւնը:

Դժուար է քանի մը բառի մէջ սեղմել եսին հոգեբանական վերլուծումը: Հոգեբանները եսին կուտան երկու երես.— Գոյական եսը (moi) այն որ կը ներկայացնէ անձին դիտակցութիւնը, եւ բայական եսը (je), որ զարգացումն է այդ դիտակցութեան: Երբ տարբերենք եսը, կը գտնենք երեք եսեր.—

1. Նիւթական ես.— Ասիկա կը ներկայացնէ ֆիզիքական դիտակցութիւնը՝ մեր ներքին գործարաններուն խոշովակով: Աղիքներուն՝ ստամոքսին, թոքերուն, երիկամներուն եւ այլ գործարաններու հիւանդ կամ առողջ ըլլալէն կախում ունի մեր ֆիզիքական եսը: Այդ եսն է որ մեզ կը մղէ հոգ տանելու մեր հագուստին, մեր բնակարանին: Ի լրումն հայրենի օջախին կամ ընտանիքին սէրը արտայայտութիւնն է նիւթական եսին:

2. Ընկերային ես.— Ասիկա կը ներկայացնէ այն դիտակցութիւնը, զոր ունինք ընկերութեան մէջ մեզի արուած արժէքին մասին: Այդ եսը կ'աճի՝ քանի զարգանան մեր ընկերային յարաբերութիւնները, — մարդ կը փափաքի որ պա-

տիւներու, գովեստներու արժանանայ: Ահա այդ եսն է որ կը ստեղծէ սէրը, փառամոլութիւնը, նախանձը, ընկերասէրութիւնը, ընտանեկան եւ ցեղային պարծանքը: Ի լրումն՝ աշխատանք և շահ իր ցեղին գերազանցութեան, զոհաբերութիւն կամ անձնուիրութիւն իր ազգին մեծութեան համար:

3. Հոգեկան ես.— Ասիկա կը ներկայացնէ տենչը, զոր կ՚արտայայտենք իմացական եւ բարոյական դիրքերու համար: Այդ եսն է որ կը ստեղծէ մտաւորական գերազանցութեան զգացումը մեր մէջ:

Ոմանք այս երեք բաժանումները կը կատարեն տարբեր ձեւով մը.—

Ներկայ ես (moi présent), զոր մեր մէջ կը ստեղծեն յիշատակները: Եթէ մեր եսը բաղկանար միայն ներկայ եսէն, պիտի ունենայինք յարափոփոխ ես մը, բայց յիշողութիւնը մեզ կը կապէ անցեալին եւ մեր պատմութեան: Ուրեմն եթէ «ներկայ եսը» կը ստեղծուի զգայարանքներով, «բացակայ եսը» կը ստեղծուի յիշատակներով:

Ապագայ ես (moi future), այսինքն այն մարդը զոր կ՚ուզենք դառնալ, այլ խօսքով՝ իրականութենէն վեր թռչելու տենչը կամ իտէալի մը հասնելու ճիգը, որ երբեմն մարդը կը զրկէ իրականութեան զգայնութենէն, եւ անիրականին տենչով՝ կը ստեղծէ ախտաբանական վիճակ մը (Պովարիզմ): Քանի խօսքն անցաւ ախտաբանական վիճակին, յիշենք նաեւ եսին ճեղքուիլը, կրկնուիլը (dédoublement) եւայլն: Այսքանը՝ հաստատելու համար թէ բա՛րդ է եսին կամ ներանձնական կեանքին հոլովանութիւնը:

Սակայն այսքան բացատրութիւն կը բաւէ առ այժմ: Քիչ ետք, այդ երեւոյթները պիտի փնտռենք Դանիէլ Վարուժանի ստեղծագործութիւններուն մէջ:

Այժմ, երկու խօսք եւս՝ ցեղի մասին:

Քիչ առաջ ըսինք թէ ընկերային եսերն են որ կը զարգացնեն ցեղային գիտակցութիւնը, ցեղային գերազանցութիւնը, ցեղային գերազանցութեան զգացում մը՝ օրինակ: Այս ձեւով, ցեղային տարրը կը դառնայ ենթակայական տարր: Սակայն ցեղը ունի նաեւ կենսաբանական, հոգեբնախօսական (psychophysiologique) նոյնիսկ psychochimique բացատրութիւն մը, — այսինքն արիւնի կլիմային արտայայտութիւնն է ցեղը: Այսօր որոշ է թէ արեան քիմիական բաղադրութեան մէջ կատարուած զանազան փոփոխութիւններ հոգեկան զանազան վիճակներ կը ստեղծեն: Երբ ներծոր գեղձե-

բը կամ կարպ մը հիւանդութիւնները կը փոխեն «ներքին կլիմանն», կը փոխուին նաեւ մեր արտայայտութիւնները: Այնպէս ալ ցեղերը կենսաբանական–քիմիական տարազներ են, որոնց կրած փոփոխութիւնը կ'անդրադառնայ իրենց հոգեկան արտայայտութեանց վրայ: Հայ ցեղը, օրինակ, բարդ տարազ մըն է (formule), հին քաղաքակրթութեանց եւ ժառանգութեանց համադրութիւն մը, իր մէջ՝ իւրացնելու (assimilation) անսահման կարողութեամբ մը օժտուած:

Այժմ ներքին եւ արտաքին միջավայրերու այս տեսութիւնը փորձենք պատչաճեցնել Վարուժանի ստեղծագործութեանց վրայ.—

Ա) Վարուժան բնութեան գրկին մէջ կը մարդէ իր զգայարանական հոգեբնախօսութիւնը, — ֆիզիքական եսը, զոր կ'անուանէինք «ներկայ եսը», այն որ ենթահողն է ներանձնականութեան:

Բ) Մխիթարեան մթնոլորտին մէջ կը հաղորդուի հայրենի անցեալին, Հայոց մշակոյթին անցեալ փառքերուն, ցեղային հեթանոսական հին կեանքին հետ, — ուրեմն կը մարդէ իր «անցեալ եսը»:

Գ) Եւրոպական միջավայրին մէջ կը ծանօթանայ մարդկայնական (humanitaire) իտէալներուն՝ աշխատաւորական պունաւորումով, ու կը մարդէ իր «ապառնի եսը»:

Խուսափելով այլեւս նոր բաժանումներէ, կ'ուզեմ նիւթերը ներկայացնել յատակագիծի ձեւով:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄ.— Ֆրանսացի essayiste մը, Պովէ, քնարերգութիւնը կը համարի պատանեկան սեռ, դիւցազներգութիւնը՝ երիտասարդական սեռ, պօէման՝ չափահասութեան սեռ: Սակայն Վարուժան այնքան բազմալար է եւ վաղահաս, որ քնարերգութենէն կ'անցնի դիւցազներգութեան, եւ դիւցազներգութենէն՝ պօէմային, առանց կանգ առնելու հանդրուաններուն վրայ:

Սաթսուռնները (*տպուած 1906ին, Վենետիկ*) առաւելապէս *քնարերգութիւն է:*

Ցեղին Սիրտը (1910, *Պոլիս*) եւ Հեթանոս երգերը (1913, *Պոլիս*), *դիւցազներգութիւն:*

Հացին երգը (1921, *Պոլիս*), *պօէմա: Հայկական նոր Մշակաւոյթ մը: Այստեղ մեր Վիրգիլիոսն է ան, ինչպէս ըսուած է յաճախ:*

Վարուժանի ստեղծագործութեան մէջ գոյութիւն ունին նաեւ երկու ենթակայական առասպներ:

Կ՚ակնարկեմ պատմական միջավայրին:

Վարուժանի կեանքը կ՚ինդայ այնպիսի չրջանի մը մէջ, որ կարելի է անուանել փոխանցման չրջան, — հայկական եռուն կեանք մը կը ստեղծուի յանկարծ՝ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումով, մինչ մտաւորականի իր ներաշխարհը կը լեցուի համամարդկային աղաղակներով: Հայկական կեանքը եւ համամարդկային կեանքը բռնած են իր քղանցքէն, մին աջ կողմէն, միւսը ձախ կողմէն: Ցեղային տառապանքը կը հրամայէ երգել գինք միայն, մինչ աշխատաւորական տառապանքը կը հրամայէ երգել միա՛յն գինք: Վարուժան, կառարեալ տաղանդով, կը հաշտեցնէ երկու բեւեռները:

Հետաքրքրական է հետեւեալ պատկերը, որու մասին գրած են շատեր:

Մինչեւ 60ական թուականները, մեր մտաւորականները չէն դիտեր թէ ի՞նչ կ՚ուզեն իրրեւ Հայ: Աբովեան կամ Միխիթարեան, (պէտք է դիտնալ թէ Աբովեան, այն որ կը կազմէ նախադրբադեան խաւը, կը կրէ Միխիթարեաններուն ազդեցութիւնը), Հայկ ու Տիգրան կ՚երազեն, — թագը կամ աբքայական համեստ գահը նուիրական իտէալ մըն է անոնց համար: Օտեաններու Սահմանադրութիւնը կ՚երգէ «ազգ», «սբրուն հայրենիք», «Հայաստան», սակայն դեռ շատ տարտամ են ցանկութիւնները:

Արիէ, Հայկազո՛ւնիք, յառաջ ընթանանիք,
Սահմանադրութեան նոր բարեւ մ՚ալ տանիք...:

Եւ անմիջապէս.

Կեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ միշտ
Ազգ ու Սահմանադրութիւն:

Ի՞նչ կը խոստանայ այս Սահմանադրութիւնը մեզի.

Դո՛ւ ալ, Հայաստան, սիրուն հայրենիք,
Ալ այսուհետեւ մի սըգար լըռիկ,
Զի ա՛լ էու որդիք նոր ոգւով բերկրեալ՝
Զեզ հարս կ՚ուզեն տեսնել զարդարեալ:
Ալ մի՛ լար, մայրիկ, լացդ ի պար փոխէ,
Եւ ձայնով էազգրիկ որդւոցդ երգէ
Կեցցէ՛, կեցցէ՛, կեցցէ՛ միշտ
Ազգ ու Սահմանադրութիւն:

Թէ ի՛նչ ձեւով կ՚ուզեն Հայաստանը տեսնել «հարս զարդարեալ» — դարձեալ կը մնայ տարտամ: Պահ մը միջոցը կը լեցուի «ազգ» եւ «մխութիւն» աղաղակներով, — բայց ոչ մէկը

բանաձեւ ազգային խէալի մը համար, ցեղային յարութեան մը համար:

Դուրեան կարծես կը վախնայ որ «ազգ»ը յանկարծ կը բոցավառի ցեղային կիրքով մը, պատմական խանդավառութեամբ մը, ու կը յորդորէ.

Հարկ չեն մեզի նիզակ, եւ սուր ու վառօդ.
Իրաւունքի, սիրոյ, լուսոյ եմ կարօտ.
Եղբայրութեան Հայն կը յեռու, ոչ թագի,
Բոնէ ձեռքին որ շունչ առնէ եւ հոգի:

Դուրեան ղէմ է թագաւորութեան եւ ազատագրական կռիւներուն: Ան կը զոհանայ լոյսով եւ մշակոյթի ազատութեամբ:

Պիտի անցնի ժամանակ մըն ալ, ու պիտի ցնդին Սահմանադրութեան կեցցէներու արձագանգները, պիտի արիւնի՛ ազգին հոգին: Հայկական աշխատաւոր գաւառը կը պոռայ յաւէն եւ կ'ընդվզի: Հայոց աշխարհը կը լեցուի աննման դիւցազներգութեամբ մը, որ սակայն յուսահատութիւն կը պատճառէ տառապանքին երկարաձգումով:

Անհրաժեշտ էր երգել այդ տառապանքը, անմահացնել զայն, եւ հին օրերու, հեթանոսական, առասպելական փառքերու ողեկոչումով փարատել յուսահատութիւնը, — կանչել ցեղին ոգին:

Պոլսոյ մէջ հայ դրական հրապարակը լռած է, ամքած: «Ազգ»ը բարոյական հապաճ է, — Արփիար եւ ընկերները բարքերու ոտիկանութիւն մը կը փորձեն, իրապաշտութեան հանդանակով՝ անխնայ կը հարուածեն ազգային կեանքին ախտուր երեւոյթները: Էֆէնտի դասակարգին ղէմ կը պանծացնեն խոնարհ դասակարգը, հարուստին ղէմ՝ աղքատը, անբարոյականին ղէմ՝ առաքինին: Հակադրութեան այս դպրոցը, սակայն, ի վերջոյ պիտի ճեւազերծ ընէր «ազգ»ը, վերածելով պատուելիական հաւաքականութեան մը, որ խոչընդոտ չունի: Առաջին անգամ Լեւոն Բաշալեանն է որ վախկոտ ազգակ մը կ'արձակէ իր ցեղին ձայնով, ըսելու համար թէ Հայութիւնը չի՛ մեռնիր, թէ Հայը իր «արիւնին մէջ ունի պէտքը ղէպի իմացականութիւնը, ղէպի գիտութիւնը, ղէպի յառաջդիմութիւնը, ղէպի յաղթանակը»:

Արեան խօսքը, ցեղին հոգեբնախօսական թաքուն ուժերուն ակնարկը առաջին անգամ կը կատարէ Բաշալեան, առանց սակայն իր միտքի հորիզոնը աւելի լայն բանալու, — Դուրեանի մէկ ուրիչ յորդորը եւ ուրիչ ոչինչ: Դուրեան եւս

յոյսով կը հաւատար փրկել ազգը, իսկ Բաչալեան կը հաւատայ թէ յաղթանակը պիտի գայ ցեղին արեան հոգեբնախօսական ուժէն: Այս մաքին զարգացումը տեղի չունեցաւ դըժբախտաբար, որովհետեւ հորիզոնը հետզհետէ խաւարեցաւ: Յետագային, Յայգալոյսին մէջէն, ուրեմն, Ռուբէն Զարդարեան խօսեցաւ այդ ցեղին մասին, թաքուն ու զողունի, իսկ Արտ. Յարութիւնեան դաւառական դրականութեան հանդանակով պաշտպանեց հայրենի բնաչխարհին ուժը, որ մեծ դեր խաղացած էր ցեղին կազմութեան մէջ:

Երկու կլիմաներու ուժին convergence — արեան եւ հողին ներդործութեան պաչտամունքը, որու տարբեր անուն պիտի տար Մեհեան՝ աւելի ետքը:

Այս փորձերէն ետքն է, (ըստ ժամանակագրութեան՝ յառաջ քան Մեհեանը, որու մաս կը կազմէր Վարուժան եւս), որ կուգայ Ցեղին սիրտը:

Ի՞նչ իմաստ ունի ցեղը Վարուժանի փիլիսոփայութեան մէջ: Ասիկա կը դանեմ բանաձեւուած՝ Հայրենիքի ոգին եւ Կարմիր հողը քերթուածներով: Ըստ Վարուժանի՝ ցեղը համագրութիւնն է պատմութեան եւ աչխարհագրութեան, — այդ համագրութեան մէջ՝ տիրապետող տարր կը հանդիսանայ պատմութիւնը, ցեղային ուժերու արտայայտութիւնը, արեան մտաւորական բոցը:

Այդ վարդապետութենէն մեկնելով, ան կը բանաձեւէ առողջ կենսապաչտութիւն մը, — Վարուժան լաւատես է, կը հաւատայ թէ պատմութեան եւ աչխարհագրութեան պատուաստը յաջող է կատարուած մեր հոգեկան ժառանգութիւններուն մէջ: Կը հաւատայ թէ Հայը ապագայ ունի, պիտի գայ երջանիկ օրերու վարձատրութիւնը՝ իմացական նոր ծագումով:

Ամբողջացնելու համար մեր այս ընդհանուր ակնարկը, քանի մը խօսք եւս իր ստեղծագործութեանց ճարտարապետութեան մասին: Վարուժան դասական պատմուճան մը ունի եւ իրապաչտ մարմին մը, — դասականութիւնը կուգայ Միքթարեան տունէն, իսկ իրապաչտութիւնը՝ իր մտաւորական առողջ կազմութենէն եւ բնութեան ճանաչումէն: Դասականութիւնը եւ իրապաչտութիւնը իրար գրկած են Վարուժանի մէջ: Իր իրապաչտութիւնը վեհապանծ բան մը ունի, որ ոչինչ կը գոհէ trivialisme-ին: Բայց եւ այնպէս իր վսեմ լեզուին մէջ երբեմն կը սպրդին ամկունակ բառեր: Այդ լեզուն ունի ուրիչ թերութիւն մըն ալ, զոր Վարուժանի դիտել տը-

ած է առաջին անդամ Ռուբէն Զարդարեան: Կը գործածէ այնպիսի բառեր, որոնք դեղեցկութիւն մը չեն բերեր երբեք, — ոչնչական, խրախ···: Դարձեալ Զարդարեանն է որ քննադատած է իր մէջ այն «չափազանց իրապաշտութիւնը», զոր ուրիշներ բարոյական հարցերու մէջ կը տեսնեն ու կը քննադատեն, աւելի ճիշդ է ըսել՝ միայն ամկունակութեան մէջ: Այժմ, տեղն է յայտարարելու թէ զզուանք կը պատճառէ Շիրվանզադէի ապուշ քննադատութիւնը, կատարուած՝ բարոյական տեսակէտով, — Շիրվանզադէի ճաշակը չի կրնար չափանիշ դառնալ արուեստագէտին: Շիրվանզադէ արուեստագէտ–դրող մը չէ, այլ պարզապէս դրող մըն է: Շիրվանզադէի նման՝ Վարուժանի մասին նոյն ապուշային դիտողութիւնը ըրած է Սուրխաթեան: Քննադատը չի կրնար կանգ առնել նման հրապարակախօսութեանց վրայ, դեղագիտական արժէքէ զուրկ:

Վարուժանի տաղաչափութիւնը եւս, որքան ալ սակաւ տաղաչափութիւն ըլլայ, կը տուժէ տեղ տեղ, — բայց դեղեցիկ է իր ճիգը ինքզինք մշակելու եւ յարդարելու: Օրինակ Ապօրիֆ քերթուածին մշակումը, — թէ ինչքան ձեւ փոխած է այդ քերթուածը, տեսնել Սիրունիի Նաւասարդին մէջ:

Վարուժան կը սիրէ պատկերները, որոնք պերճ են, դուռնեղ եւ բնութենէն առնուած: Ինքն է որ կը խոստովանի.

— «Երկու միջավայրեր ազդած են վրաս, — Վենետիկը իր Թիցիանոյով եւ Ֆլանտրը իր Վանտիքներով: Առաջինին գոյները եւ վերջնոյն բարբարոս իրապաշտութիւնը յօրինած են վրձինս՝ զոր սնափառութիւնն ունիմ թաթխած ըլլալու միմիայն հայրենի հողին որդան կարմիրին մէջ եւ իր ծովածուփ արեանը»:

Վարուժան նկարիչ–բանաստեղծի նպաստ մը եւս ունի իր քնաչխարհէն:

Վերջապէս արձանագրենք թէ Վարուժան տաղանդն ունէր բարեշրջուելու, — մէկ տարիէն միւսը կը կատարելագործուէր: Իր գործերուն մէկ ընթերցումով իսկ կարելի է նշմարել թէ մեծ բանաստեղծին բարեշրջումը չէր վերջացած տակաւին, այլ ընդհակառակն նոր էր սկսած: Եթէ ապրէր, անակնկալ յաղթանակներ պիտի տար մեր բանաստեղծութեան: Մեր նոր գրողներէն շատեր մէկ գործով կը հատնին, Վարուժան անսպառ էր, ինչպէս կը հաստատէ իր յարին բազմազանութիւնն իսկ:

Երբ 1913ին, Պոլսոյ մէջ, «գրական ասուլիս» մը կը սարքուէր ի պատիւ Վարուժանի գործերուն, Խաժակ, յիշելով Աղայեանի խօսքը, կ'ըսէր Վարուժանի.

Մանո՛ւկ, մանուկ, ինձ չխաբես,
Միշտ կաց այդպէս լուսաւոր:

Կարելի է Վարուժանի կողմէ պատասխանել թէ Հեթանոս երգերուն բանաստեղծը չխաբեց հայ արուեստը, չխաբեց իր ցեղը, — անոր տուաւ գանձ մը, թանկագին հարստութիւն մը: Իր դէմքը կը մնայ միշտ լուսաւոր, փառքի լուսապսակի մը մէջ, ու միշտ մանուկ, այն արտայայտութեամբ, որ եթէ վերջ չտրուէր իր կեանքին, այդ լոյսը պիտի ճառագայթէր նաեւ եւրոպական գրականութենէն ներս: Իսկ Հացին երգը ոչ թէ խոստում մըն էր այդ յաղթանակին համար, այլեւ ապացոյց մը:

Այժմ երկու խօսք իբրեւ «խաղաղեցո», հնօրեայ ձեւով, որպէսզի խաղաղի Վարուժանի հոգին:

«Իմ բաղձանքս է, կը դրէ Վարուժան, ապագային մարդոց նուիրել հզօր երգ մը, որ հայրենիքս ինծի պէս արարած մը ծնած ըլլալուն չզղջայ»:

Դուք, սիրելի ընթերցողներ, դուք ալ ինծի հետ, կը կարծեմ թէ պատրաստ էք Վարուժանի պատասխանելու.— Հայ հայրենիքը չի զղջար, այլ կը հպարտանայ ծնած ըլլալուն համար քեզ, ո՜վ ալեխօսիկ բանաստեղծ Հայոց, ուրախ լեր:

*

ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ՀԵՏ ՊԵԼԺԻԱ

Սիրելի հայ ուսանողներուն

Գրեց՝ Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ

Այս կիրակի, Պելժիոյ հիւրընկալ ու բարի հողին վրայ, կանգնեցին մինչեւ Պրիւսէլ, հայ ուխտաւորներու բազմութիւն մը պիտի խառնուի պելժ ազնիւ ժողովուրդին: Թափօր պիտի կազմեն անոնք, երթալ մեծարելու համար հայ բանաստեղծներուն ամէնէն սիրելին՝ Դանիէլ Վարուժանը:

Հետու, մօտիկ երկիրներէ եկած այդ ուխտաւորներուն մէջ պիտի ըլլամ նաեւ ես: Ձեմ դիտեր թէ ի՛նչ պիտի ընեն անոնք: Ի՞նչ ղպայումներ պիտի ծնին անոնց մէջ, ինչ մտածումներ պիտի պաշարեն անոնց ուղեղները:

Ես հիմակուընէ դիտեմ թէ ինչպէս պիտի անցնի իմ այդ օրս: Ձայն կ'ապրիմ ամիսներէ ի վեր, այն վայրկեանէն, երբ հայ ուսանողները բացին իրենց սիրտը ու երկարօրէն խօսեցան ինծի իրենց փայփայած երազին մասին: Աղուոր իրիկուն մըն էր, Պրիւսէլի համալսարանական ոստանին մէջ: Տրտում աչքեր ունէին անոնք, Հայու արու եւ տխուր աչքեր:

Յաջորդ առաւօտ այցի գացինք կան, Վարուժանի հետքերը փնտռելու:

Ու ահա, քանի մը ամիսներ յետոյ, այդ տխուր բայց արու աչքերով Հայորդիները կ'իրականացնեն իրենց երազը, Վարուժանը մեծարելու կոչուած այս հանդիսաւոր հանդիսութեանց տակ չքեղազոյն ձեւ ու չքեղազոյն խմաստ:

Այո, դիտեմ որ հրաշալի հանդիսում մը պիտի ըլլայ այս, հայ դրագէտներու, Պելժ մտաւորականներու, Ֆրանսայի բարեկամներու մէջեւ, Վարուժանի չուրջ: Հայ քերթողին չուրջ հաւաքուած նաեւ՝ դպրոցականները, ուսանողներ, հայ ամէն կարգի մարդիկ:

Ուրախ պիտի ըլլան բոլորը:

Տխուր պիտի ըլլամ միայն ես:

Պիտի քալեմ անոնց կողքին, մէկ ձեռքս դրպանիս, միւսը՝ ծալած կուրծքիս: Տարօրինակ աչքերով պիտի նայիմ փողոցներուն, ջրանցքներուն, տուներուն: Նոյնիսկ տաքօրինակ, տխուր նայուածքս պիտի երթայ դիս չընդապատող դէմքերուն, հարազատ թէ օտար: Երեւոյթը պիտի ունենամ խեղճ մարդու մը, որ բան մը կը փնտռէ ու չի դտներ:

— Ի՞նչ ունիս, ի՞նչ կը փնտռես մանաւանդ, ինծի պիտի մօտենայ վերջ ի վերջոյ սիրելի Յակոբը, իմ նեղութենէս ինքը սրտնեղած:

— Վարուժա՛նը կը փնտռեմ...

— Վարուժա՞նը...

— Այո, ո՞ւր է Վարուժանը...

Շուարած ինծի պիտի նայի խեղճ ուսանողը, չհասկնալով միտքս, այս անդամ իրապէս նեղսրտած, առնուազն անտեղի դանելով հարցումս, այդ վայրկեանին եւ այդ վայրին մէջ:

— Այո, սիրելի եղբայր, Վարուժանն է որ կը փնտռեմ ես, Վարուժա՛նը, ինչո՞ւ կը զարմանաս...: Այն հանճարեղ ուսանողը կը փնտռեմ որ հոս էր, այս քաղաքին մէջ, ճիշդ յիսուն տարի առաջ, 1908ին: Հոս էր, միայնակ, աղքատ, աստուածային տխրութեամբ մը օծուն իր բարի աչքերով, երկնելով տաղեր, բզքտելով իր ազազուն մարմինը ու անկէ ժայթքեցնելով անմահական երգը ցեղին: Երկնելով Սիրտը ցեղիս:

Ո՞ւր է ան, ո՞ւր մնաց, ի՞նչ եղաւ:

— Ճիւաղը զայն խլեց մեզմէ իր երեսուն եւ մէկ գարուններով...

— Այո՞, իսկ անկէ ի վե՞ր... ո՞ւր են իր ճախունները, ո՞ւր է իր պերեզմանը:

— Ճախն չունեցաւ, քանզի անօթի ագռաւներն ու չունները կերան անոր մխերը... պերեզման չունեցա՛ւ, քանզի՛... Ուրիչներ ալ, չատե՛ր...

— Իսկ մնացողնե՞րը, ի՞նչ ըրին մնացողները, քառասուն եւ երեք տարիէ ի վեր, ի՞նչ ըրաւ Վարուժանի ժողովուրդը, մեռա՞ւ, մեռա՞ւ անոր հետ, իր ժողովո՞ւրդն ալ...

— Ակտորական՝ ցրուեցաւ աշխարհի չորս ծագերուն...

— Ի՞նչպէս, չունեցա՞ւ կանգուն մը հող, հասարակ քար մը դնելու չափ հողի չերտ մը, եւ դրելու վրան — «Աստ հանգչի Վարուժանը...»:

Ոչ մէկ դպրո՞ց, ոչ մէկ վա՞նք, ոչ մէկ հայկական սեփականութիւն չկա՞յ, կանգուն մը հող նուիրելու նահատակ քերթողին... ինչի՞ կը ծառայեն այն ատեն Երուսաղէմը, Անթիլիասը, Վենետիկը, ի՞նչի կը ծառայէ Երեւանը, Էջմիածինը...

— Մենք ի՞նչ յանցանք ունինք, եղբա՛յր, խռովեա՛լ եղբայր, մենք ուսանողներ ենք օտար հողին վրայ: Վարուժանը եղած էր հոս, երեք տարի, ուղեցինք իր յիշատակը տեւականացնել այս ազնիւ ժողովուրդին մեծ համալսարանին մէջ իր պատկերը դնելով:

— Գիտեմ, գիտեմ, խռովքս ձեզի համար չէ, ընդհակառակն, ազնիւ Հայորդիները, բայց կը հասկնա՞ք դիս, դուք որ ժառանգորդներն էք Վարուժանին, այսպէ՛ս պէտք է վարուէր հայ ժողովուրդը իր հանճարեղ զաւկին հետ:

Հո՞ս, այս օտա՞ր համալսարանին մէջ, օտա՞ր արուեստագէտ մը պիտի յօրինէր իր արձանը, օտա՞ր դրապէտներ դամբանական պիտի խօսէին անոր դերեզմանին վրայ:

Ու վերջ ի վերջոյ հո՞ս, կա՞ն պիտի դայ հայ ժողովուրդը աղօթելու, իր նահատակ զաւկին դերեզմանին վրայ:

— Ծաղաղէ՛, խաղաղէ՛, խռովեալ եղբայր, պիտի դայ օրը, երբ բոլորը, բոլորը պիտի երթան հանդչիլ հայկական Պանթէոնին մէջ: Ու Վարուժանը պիտի ունենայ ամէնէն բարձր վայրը, ամէնէն փառաւոր պատուանդանը... Հաւատա մեզի, եղբայր, հաւատա երիտասարդութեան: Ան պիտի կանգնէ իրական արձանը Վարուժանին, բոլոր Վարուժաններուն, պիտի կանգնէ այն հողին վրայ, որուն հրաշածին ծնունդ են անոնք, անոր փառքը:

Այժմ երթանք ողջունել մեր հիւրերը, աւելի ճիշդը, երթանք չնորհակալութիւն յայտնել տան տիրոջ, որ մեզ ընդունած է իր երկրին մէջ, ու մեզ հետ նաեւ մեր նահատակ քերթողը, թոյլ տուած որ դնենք իր նկարը, արձանագրենք նաեւ Մեսրոպեան տառերով՝ դերագոյն պատգամը մեր ցեղին՝

« Ի՞նչ փոյթ կեանքը մեռնող՝
Երբոր երազը կ'ապրի,
Երբոր երազն անմահ է »:

— Ո՛չինչ կորսուած է ուրեմն, ոչինչ, երբ կ'ապրի այդ երազը, հայուքեան երազը:

*

Ինչպէս բոլոր ակնատեսները հաստատեցին, եւ ինչպէս հայ եւ օտար մամուլը շեշտեց, լայն արձագանգ տալով հանդիսութեանց՝ Դանիէլ Վարուժանի Յուշատախտակին գետեղումը Կանի Համալսարանին մէջ, 9 Փետր. 1958ին, *ՓԱՌԱՏՈՆ* մը եղաւ, հայ մեծ բերդողին յիշատակը յաւերժացնող: Արեւմուտքի ամէնէն շքեղ մէկ մտքի տաճարին մէջ, Վարուժանով փառաւորուեցաւ *հայ անունը* ընդհանրապէս, *հայ մշակոյթը*, մասնաւորապէս: Եւ այս՝ Պելճիքացի եւ ֆրանսացի բարձր ու անուանի մտաւորականներու կողմէ:

Հանդիսութեանց բացառիկ շքեղութիւնը ինչպէս եւ արտասանուած ճառերուն ներ՛կայ բացառիկ արժէքն ու գեղեցկութիւնը, թելադրեցին մեզի *Յուշամատեանի* մը մէջ ամփոփել այդ անմոռանալի օրը:

Պիտի տանք հանդիսութիւնները, այնպէս ինչպէս տեղի ունեցան անոնք: Բազմաթիւ նկարներ եւ ֆրանսերէն ոճով բաժին մը, լայնօրէն հետաքրքրելու համար ֆրանսախօս հայ սերունդը:

Պիտի տանք կարգով,

ա) Յուշաքանդակին գետեղման պատմութիւնը. (Պելճիքայի հայ ուսանողներու նախաձեռնութեամբ),

բ) Փետր. 9ին արտասանուած ճառերը,

գ) Մամուլի արձագանգ, շնորհաւորութիւններ, եւայլն:

ՅՈՒՇԱՏԱԽՏԱԿԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Դ. ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ՅՈՒՇԱՏԱԽՏԱԿԻՆ ՁԵՏԵՂՈՒՄԸ

Գրեց՝ Ե. ԲԱՄՊՈՒՔԵԱՆ

Պատիւ ըրէք վսեմական էերթողին.
ՎԻՐԳԻԼԻՈՍ

Ճիշդ տարի մը առաջ արձագանգ կ'ըլլայինք հանդէսի մը որ տեղի ունեցած էր Պրիւսէլի մէջ։ Հանդէսը նուիրուած էր Դանիէլ Վարուժանի կանխահաս մահուան յիսնամեակին, կազմակերպողներն էին ուսանողները, որոնք կ'աշխատին գաղութին մէջ վառ պահել հայ ոգին եւ արեւելքէն իրենց հետ բերած ազգային ջերմ զգացումները կը ջանան ներարկել իրենց հայրենակցօտ ազգակիցներուն։

Հակառակ սովորութեան, այդ հանդէսին բացառաբար գլուխէն բանախօս չէր հրաւիրուած. ուսանողներն էին այդ օրուան բանախօսները եւ դեղարուեստական բաժնին մասնակցողները, իրենց մտքին մէջ կարծէք այդ օրը յատկացուած էր մասնաւորաբար մեծ բանաստեղծին ուսանողութեան, — լուսաւորութեան, տառապանքին, երկնումի եւ ստեղծագործութեան ժամերուն։ Ինչ որ տեղի կ'ունենար պարզ ոգեկոչում մը չէր, այլ փորձ մը՝ թափանցելու ուսանող Վարուժանի կեանքին եւ դեղարուեստական գործին, ասոր մէջ գտնելու համար իրենք զիրենք։ Մտածե՛լ, որ յիսուն տարի առաջ մեծ եղբայր մը անցած էր այս երկրէն, ապրած իր հայրենիքին եւ ժողովուրդին տառապանքով, ունեցած պայտամունքը հայ մշակոյթին եւ հանճարին, եղած դրօշակիրը ազատութեան եւ, վերջապէս, այս բոլորին ճօնած իր հրեղէն երգերը։ Ամէն անգամ որ խօսք ըլլայ Վարուժանի կամ անոր գործին մասին, բոլորն ալ յուզումով խառն հպարտութեամբ մը կ'ըսեն, թէ ան ալ ապրած ու երկնած է մեծ մշակոյթի ու անցեալի տէր այս երկրին մէջ, աշակերտած անոր լուսաւորութեան վառարաններէն մէկուն եւ անցուցած, նիւթական թէ բարոյական դժուարին օրեր, ինչպէս իրենցմէ շատեր, մինչեւ այսօր։

Նոյն այդ հանդէսի վերջաւորութեան, ուսանողները յայտարարեցին թէ որոշած են յուշատախտակ մը դետեղել կանխի մէջ, ուսանողութեան չրջանին Վարուժանի բնակած տան վրայ, որ յետագային պէտք է դառնար տեսակ մը ուխտատեղի ուսանողներուն եւ ամէն հայ անհատի համար։

Ամէն դրասէր Հայու սրտին խօսող այս լուրը ջերմօրէն ընդունուեցաւ ներկաներուն կողմէ, որոնք այդ օրն իսկ մասնակցեցան յուշատախտակի չինուելեան ծախքերուն:

Տարի մըն է անցած եւ ահա ուսանողները կը հրաւիրեն Եւրոպայի բոլոր Հայերը անխտիր ներկայ ըլլալու բացման հանդիսութիւններուն: Սակայն, այժմ պզտիկ արձանագրութիւն մը չէ որ կը դրուի ցածլիկ եւ մօտաւոր ապագային վրչելու վտանգին ենթակայ տան մը վրայ, այլ փառաւոր յուշատախտակ մը, Վարուժանի մեծադիր դիմանկարով եւ երեքլեզուեան արձանագրութեամբ, որ գործն է Ֆրանսացի մեծ քանդակագործ Րոժէ Պառոնի:

Այնքան մեծ նշանակութիւն ստացաւ այս ձեռնարկը, որ համալսարանի տեսչութիւնը համաձայն դտնուեցաւ հաստատութեան կեդրոնական մատենադարանին մէջ յարմար տեղ մը յատկացնել անոր:

Ի՞նչպէս, սակայն, սկսաւ այս գործը, որ այսօր ստացած է համազգային բնոյթ. կանխապէս ծրագրուած յայտարար մը արդի՞ւնք, թէ հետեւանք երիտասարդական խանդավառութեան եւ «անհետաքրքրութեան», ինչպէս ուզեցին որակել սկեպտիկ անձեր: Ո՛չ մէկը, եւ ոչ միւսը: Անհատական եւ հանրային չատ մը գործերու նման, հոս ալ մեծ դեր խաղացին դէպքերու առած ընթացքը, ձեռնարկին գտած յաջողութիւնը եւ քաջալերութիւնը, ստեղծուած խանդավառութիւնը, մանաւանդ Պելժիոյ եւ Ֆրանսայի հայ մտաւորականութեան մէջ:

Ցարդ աշխատանքը կը տարուէր լռելեայն. բացի սեղմ շրջանակէ մը, ոչ ոք տեղեակ էր մանրամասնութեանց:

Այսօր, երբ ամէն ինչ իր ամենայետին կէտերով ծրագրուած ու կանխատեսուած է, եւ քանի մը օրէն տեղի կ'ունենան բացման հանդէսն ու հայ մշակոյթին նուիրուած երեկոները, հարկ կը դպնք ներկայացնել յուշատախտակին «պատմութիւնը»:

Առաջին աշխարհամարտն ու թրքական դաղանութիւնները Պրիւսէլ են նետած, ուրիշ չատ մը Հայերու կարգին, մարդ մը, որուն սիրտը բաց է հայկ. ամէն արժէքի.— Պ. Յաչիկ Կարապետեան՝ որ բախտն ու երջանկութիւնն է ունեցած Պոլսոյ մէջ աշակերտելու Դանիէլ Վարուժանի, սնելու անոր բոցեղէն չունչով, մասնաւոր սիրով կը հետաքրքրուի այն ամէն բաներով, որ մօտաւոր կամ հեռաւոր կապ մը ունին իր նահատակ ուսուցչին հետ: Տարիներու ընթացքին, տակնուվրայ է ըրած Կան քաղաքը, անոր ձգած հետքերը դտնելու համար,

ժրաջան պրպտումներով գտած է տարաբախտ բանաստեղծին բնակած տունը, ծանօթացած՝ շատ մը անձերու հետ, որոնք ճանչցած են Վարուժանը, համալսարանի դասընկերներէն մինչեւ արճճարանի մէջ իրեն գարեջուր բերող սպասեակը...

Մտերիմ խօսակցութեան մը ընթացքին, օր մը, Պ. Կարապետեան յայտնեց որ ուսանողները գովելի գործ մը կատարած պիտի ըլլային, եթէ Վարուժանի բնակած տան վրայ արձանագրութիւն մը ձգէին:

Գաղափարը սեփականութիւնը դարձաւ ուսանողներուն, որոնք ձեռնարկեցին անոր իրագործման:

Կանի մէջ Վարուժան բնակած է երկյարկանի տան մը մէջ, որ կը գտնուի երկրորդական նեղ փողոցի մը վրայ. այս աննշան տունը կրնայ քանի մը տարիէն քանդուիլ եւ վերաբերնուիլ նոր շէնքով մը. այնպէս որ անհամաստ էր յուշատախտակ մը գետեղել այնտեղ:

Յանդուգն որոշումով մը, ուսանողները դիմեցին ուղղակի համալսարանի տեսչութեան, որպէսզի հաստատութիւնը, — ուր 1906–1909 տարիներուն Վարուժան հետեւած է քաղաքական եւ ընկերային գիտութեանց եւ վկայուած նոյն հիւղէն, — յարմար տեղ մը յատկացնէ հայ մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկուն յիշատակին նուիրուած այս յուշարձանին: Վերատեսուչին դրական պատասխանը, որ սկիզբը անհատնական կը թուէր, անպատմելի ուրախութիւն պատճառեց: Այդ օրուընէ սկսեալ, ձեռնարկը կը ստանար աւելի մեծ ծաւալ եւ նշանակութիւն, արդարեւ ծիծաղելի պիտի ըլլար այլեւս գոհանալ պզտիկ մետաղեայ տախտակի մը գետեղումով: Միւս կողմէ, անսալով Ֆրանսահայ գրողներու, մասնաւորապէս Փօլատեանի եւ Թօփալեանի խորհուրդներուն, որոշուեցաւ կանգնել մնայուն եւ գեղարուեստական արժէք ներկայացնող յուշարձան մը:

Ահա այսպէս է որ գաղէ կաղապարը պատրաստուեցաւ Փարիզի մէջ, յայտնի արուեստագէտ Ռոժէ Պատոնի կողմէ, իսկ բրոնզէ ձուլումը՝ Պրիւքսէլի մէջ. չափերն են 82X56, Վարուժանի մեծագիր դիմանկարով եւ երեք լեզուներ արձանագրութիւններով. (հայերէն, ֆրանսերէն, ֆլամաներէն):

Գլխաւոր դժուարութիւնն էր անշուշտ՝ ապահովել նիւթականը, մեծ մասհոգութիւն Ուս. Միութեան համար որ մասնաւոր պիւտճէ չունէր, որպէսզի աւելի քան 300,000 ֆրանք յատկացնէր այս ձեռնարկին: Շուտով Պելժիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ կազմուեցան յանձնախումբեր, եւ ի պատիւ մեր ժողովուրդին, պէտք է ըսել որ շատ չանցած սկսան դու-

մարները հասնիլ, հետզհետէ բաւարարելով պահանջները:

Վարուժանի անունը սկսած էր արդէն շրջան ընել ոչ միայն հայկական, այլեւ օտար շրջանակներու մէջ, նոյնիսկ տեղական մամուլին մէջ յօդուածներ երեւցան հայ գրականութեան եւ Դանիէլ Վարուժանի մասին: Այսպէս է որ հետքը պտնուեցաւ իր ուսանողական շրջանի ընկերներէն. մէկուն, Պ. Փիէռ Մազի, Օսթանդէն:

Պ. Մազի, որուն հետ անմիջապէս յարաբերութիւն հաստատուեցաւ, եղած է չատ մտերիմ բարեկամ Վարուժանի եւ, յետագային, Ա. Զօպանեանի, երկուքէն ալ ունի, հետաքրքրական նամակներ եւ յուշեր, իր միջոցաւ գտնուեցան ուրիշ ծանօթներ ալ, որոնք բոլորն ալ հիացումով կ'արտայայտուին Վարուժանի մասին, որուն տաղանդը ծանօթ է եղած բոլորին:

Կ'արժէ որ առանձին աշխատանքով մը պրպտումներ կատարուին մեծանուն բանաստեղծին Պելժիա բնակութեան եւ ուսանողութեան շրջրջ, այս կերպով չատ մը աղօտ մնացած կէտեր կրնան լուսաբանութիւն գտնել:

Դանիէլ Վարուժանի Յուշատախտակի պատրաստութիւնը վերջացած ըլլալով, պէտք էր յրջօրէն խորհիլ արժանի չուքով զայն տեղաւորելու մասին, որովհետեւ հազուադէպ առիթ մըն էր ասիկա, նաեւ օտարներուն ծանօթացնելու Վարուժանը մանաւորապէս, եւ մեր ժողովուրդն ու իր բազմադարեան մշակոյթը, ընդհանրապէս:

Դժուար չէր քանի մը հոգիով առնել յուշատախտակը եւ տանիլ դետեղել համալսարանի մէկ սրահին մէջ:

Սակայն հարկ էր օգտուիլ յարմար առիթէն Վարուժանի եւ հայ ժողովուրդի չուրջ հետաքրքրութիւն ստեղծելու համար Պելժիոյ համալսարանական շրջանակներու, դրականութեան եւ արուեստներու աշխարհին մէջ: Այս առաջադրութեանց յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր ունենալ կազմակերպիչ ուժ մը, որ չեման մէջ գտնուելով հանդերձ տեղական ազդեցիկ անձնաւորութեանց հետ, ունենար սէր եւ նուիրում՝ գործին նկատմամբ:

Այդ ուժը գտնուեցաւ յանձին գաղութի սիրուած երիտասարդներէն Պ. Իտոի Էմիրզեանի, նախագահը պելժահայ նորակազմ երիտասարդական միութեան, որու ղեկավարութեան տակ կազմուեցաւ մասնաւոր յանձնախումբ մը, Յուշատախտակին բացումը եւ հանդիսութիւնները լաւագոյնս կազմակերպելու համար: Է. Էմիրզեանի անմիջական գործա-

կիցներն էին ե. Բամպուքեան եւ Պելժիոյ մէջ հասակ նետած ուրիշ ուսանող մը՝ Իտալի Ժախեան, որոնք Ուս. Միութեան ժրաջանատենապետ՝ Յակոբ Իսկինաէրեանի հետ, ամիսներու տքնաջան աշխատանքով գլուխ բերին դժուարին այս պործը:

Հարիւրաւոր նամակներ եւ աւելի քան հինգ հազար պրոշակ, յայտագիր եւ հրաւիրագիր բաժնուած են, չարժման մէջ դնելու համար այն ծանր մեքենան, որ կը կոչուի պետական պաշտօնէութիւն, հետաքրքրութիւն արթնցնելու համար մտաւորականութեան եւ գանազան անձնաւորութիւններու չրջանակին մէջ:

Վարուժանի եւ հայ ժողովուրդի հասցէին ուղղուած բազմաթիւ համակրական արտայայտութիւններ եղան այնպիսի հեղինակութիւններու կողմէ, որոնք կը կազմեն Պելժիոյ աւագանին: Իր մասնաւոր չահեկանութեանը համար կ'արժէ յիշել վկայութիւնը ծանօթ պատմաբան Փրոֆ. Փիրէնի, որ եղած է միաժամանակ Վարուժանի ուսանողութեան բարեկամներէն.—

«Շատ լաւ ճանչցած եմ Դանիէլ Վարուժանը, որ սերտորէն կապուած էր եղբօրս՝ Անրի–Իտուարի, որ յետագային իմաստասիրութեան փրոֆէսէօր եղաւ Կանի համալսարանին մէջ: Յաճախ կը տեսնէի Դանիէլ Վարուժանը հօրս՝ Անրի Փիրէնի մօտ, եւ տպաւորուած էի իր մտաւորական բարձր չուքէն (distinction), ղդայականութենէն եւ տաղանդէն: Բացարձակօրէն հմայիչ մարդ մըն էր, հին ու ազնուական քաղաքակրթութեան չառաւիղ մը, որ ունէր միաժամանակ անձնական չատ ուժեղ հրապոյր մը:

Ահռելի է խորհիլ որ ան զոհ է եղած այն ամօթալի ջարդին, որ այնքան նահատակներ խլեց ձեր ազգակիցներէն: Ի՞նչ ամօթ մարդկութեան համար:

Մեծապէս ուրախ պիտի ըլլամ, մեծարանքի տուրքս հատուցանելով Դանիէլ Վարուժանի, եւ կը չնորհաւորեմ ձեզ, իր յիշատակը ոգեկոչելու ձեռնարկին համար»:

Համակրական այնքան գրութիւններէն արտագրեցինք այս մէկը միայն, ցոյց տալու համար, որ մեր ժողովուրդը, ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ ունի անկեղծ բարեկամներ:

Յուշատախտակի զետեղման հանդէսին համար Կրթական նախարարին Հովանաւորութեան տակ կազմուեցաւ պատուոյ կոմիտէ մը, որուն կը մասնակցին բազմաթիւ հայասէր անձնաւորութիւններ.

1· Պ· Պ· Լէօ Քոլլար (*նախագահ*), *կրթական նախարար*։

2· Տոքթ· Փ· Լամպրեֆ (*փոխ–նախագահ*), *վերատեսուչ Կանի համալսարանին*։

3· Ա· Մարիէն, *Արեւելեան Ճլանտրի կառավարիչ*։

4· Փրոֆ· ժան Տապէն, *նախագահ Պլժիոյ Գիտութեան, Գրականաւոթեան եւ Արուեստից Ակադեմիային*։

5· Մերբիրզ, *քաղաքապետ Կանի*։

6· Կոմս ժաֆ Փիրէն, *Լէոփոլտ Գ· Թագաւորի քարտուղար եւ Ակադեմիայի անդամ*։

7· Փրոֆ· ժ· Պոնիէ, *նախագահ Նուպարեան հաստատութեան*։

8· Փրոֆ· Ա· Հաֆար, *Կանի ուսումնական խորհուրդի ատենակալ*։

9· Ա· Թրոմ, *բանակի զօրավար*։

10· ժան Մազիւր, *վարչական անդամ Նուպարեան հաստատութեան*։

11· ժագ Միշէլ, *հիմնադիր - նախագահ «Անգիան տը ալ Փաթրի» հաստատութեան*։

12· Վ· Մուրտիկեան, *նախագահ Պելժահայ Գաղութային Վարչութեան*։

13· Ա· Մխիթարեան, *ընդհ· քարտուղար Եգիպտաբանական Հաստատութեան*։

14· Կոմսուհի տ'Ապսթոք։

15· ժ· Վիալ, *նախագահ «Լը Ֆուայէ տը լ'Էքրիվէն»ի*։

16· Փիէր Մասզ, *Վարուժանի ուսանողութեան ընկեր*։

17· ժան Պալար, *տնօրէն «Քայիէ տիւ Սիւտ»ի*։

Առնցմէ դուրս, Վարչապետը եւ բազմաթիւ ուրիշ նախարարներ ընդունած են իրենց անձնական ներկայացուցիչները ղրկել կան, բացման հանդիսութիւններուն ներկայ ըլլալու համար։

Հարեւանցի ակնարկ մը անուններու այս չորքին վրայ, ցոյց պիտի տայ ձեռնարկին վայելած հովանաւորութիւնն ու զօրաճ չերմ ընդունելութիւնը։ Տեղական թերթերը, Պրիւսէլի քէ կանի մէջ, սկսած են արդէն յօդուածներ յատկացնել Դ· Վարուժանին եւ պատրաստուող հանդիսութեանց։ Զանազան թերթերու խմբագիրներէ մասնաւոր հարցարաններ կը հասնին հայ բանաստեղծի կեանքին եւ գործին մասին տեղեկութիւններ խնդրելով։

Ստորեւ՝ հանդիսութեանց պատկերը. — Շաբաթ, 8 Փետրուար, Կանի մէջ տեղի պիտի ունենայ Վարուժանի կեանքին եւ գործին նուիրուած երեկոյ, ուր պիտի խօսի Լիւք-Անտրէ Մարսէլ, երեկոն կազմակերպուած է Կան քաղաքի Գրողներու Միութեան կողմէ (ֆրանսաբարբառ):

Կիրակի, 9 Փետրուար, կէսօրէ ետք ժամը երեքին, տեղի կ'ունենայ Կանի Համալսարանի Կեդր. Մատենադարանի սրահին մէջ բացման հանդէսը Վարուժանի անուան Ցուցատախտակին: Ներկայ պիտի ըլլան եւ խօսք առնեն պետական եւ պաշտօնական անձնաւորութիւններ, ինչպէս նաեւ տարաբախտ քերթողի այրին, որ յատկապէս կուգայ Քազապլանքայէն: Այս հանդիսութիւնները եւ ճառերը պիտի արձանագրուին եւ շարժանկարի առնուին, որպէսզի յետագային դրկուին արտասահմանի բոլոր գաղութներուն:

Նոյն օրը, երեկոյեան, Պրիւսէլի մէջ տեղի պիտի ունենայ Վարուժանի եւ հայ մշակոյթին նուիրուած փառատօն, ուր պիտի խօսին Լիւք-Անտրէ Մարսէլ, Շ. Նարդունի, Բ. Թօփալեան, Կ. Փօլատեան եւ ուրիշներ:

Երկուշաբթի, 10 Փետրուար, երեկոյեան, պելժ եւ հայ ուսանողներու կազմակերպութեամբ, տեղի կ'ունենայ Վարուժանի եւ հայ գրականութեան նուիրուած երեկոյ, պիտի խօսի Լիւք-Անտրէ Մարսէլ:

ԾԱՆՕԹ.– Ցուշատախտակի պատմութեան մէջ, շատ մը ուրիշներու կարգին, պէտք է շնորհակալութեամբ արձանագրել երկու անուններ, որոնք մեծապէս նպաստեցին, նիւթապէս եւ բարոյապէս, գործին յաջողութեան: Պ. Նուպար Յովհաննէսեան (Փարիզէն), Պ. Գրիգոր Թովմասեան (Լիոնէն):

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ

ՅՈՒՇԱՏԱԽՏԱԿԻՆ ՁԵՏԵՂՈՒՄԸ ԿԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

UNIVERSITE DE GAND

Cérémonie d'Inauguration d'un Mémorial à

DANIEL VAROUJEAN

Poète arménien

COMITÉ D'HONNEUR

Président :

M. L. COLLARD, Ministre de l'Instruction Publique ;

Vice-Président :

Le Professeur Dr P. LAMBRECHTS, Recteur de l'Université de Gand.

M. R. GILLON, Prédident du Sénat ;

M. A. MARIEN, Gouverneur de la Province de Flandre Orientale ;

Le Professeur M. DUBUISSON, Recteur de l'Université de Liège ;

Le Professeur J. DABIN, Président de l'Académie Royale des Sciences, Lettres et Beaux-Arts de Belgique ;

M. L. MERCHIERS, Bourgmestre de la Ville de Gand ;

Le Comte J. PIRENNE, Secrétaire Honoraire de S. M. le Roi Léopold III, Membre de l'Académie Royale de Belgique, Professeur Honoraire des Université de Bruxelles et Genève ;

M. F. FEYDIT, Professeur d'Arménologie à l'Ecole Nationale des Langues Vivantes Orientales (Sorbonne) ;

Le Professeur J. BAUGNIET, Ancien Recteur de l'Université Libre de Bruxelles, Président de l'Œuvre des Boursiers Arméniens, Fondation Boghos Nuber Pacha ;

Le Professeur A. HACQUAERT, Echevin de l'Instruction Publique de la Ville de Gand ;

Le Lieutenant Général e. r. A. TROMME, Ancien Commandant en Chef des Forces Belges d'Allemagne, Vice-Président de l'Œuvre Nationale « Les Enfants de la Patrie » ;

Le Général de Réserve Hre E. VELGHE, Directeur Hre de la Société de l'Ordre de Léopold ;

M. J. MASURE, Secrétaire de la Fondation Universitaire, Membre du Conseil d'Administration de l'Œuvre des Boursiers Arméniens ;

M. V. MOURDIKIAN, Président du Comité des Arméniens de Belgique.

M. A. MEKHITARIAN, Secrétaire Général de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, Membre du Conseil d'Administration de l'Œuvre des Boursiers Arméniens ;

Madame la Comtesse d'AERSCHOT ;

M. J. VIAL, Président de l Association Culturelle «Le Foyer de l'Ecrivain» ;

M. P. MAES, Membre Fondateur de l'Académie Septentrionale (Paris), Lauréat de l'Académie Française ;

M. J. BALLARD, Fondateur et Directeur des « Cahiers du Sud ».

PROGRAMME

Des discours seront prononcés par Messieurs

E. EMIRZIAN, Président du Comité de l'Inauguration ;
le Professeur P. LAMBRECHTS, Recteur de l'Université de Gand ;
R. BODART, Représentant du Ministre de l'Instruction Publique ;
H. ISKENDERIAN, Président de l'Association des Etudiants Arméniens de Belgique ;
LUC ANDRE MARCEL, Poète Français et Traducteur des Œuvres de Varoujean ;
A. MEKHITARIAN, Secrétaire Général de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth ;
F. FEYDIT, Professeur d'Arménologie à l'Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes (Sorbonne) ;
G. POLADIAN, au nom des Ecrivains Arméniens ;
P. MAES, camarade d'études de Daniel Varoujean à l'Université de Gand ;
J. BALLARD, Fondateur et Directeur des « Cahiers du Sud ».

★

Des poèmes seront lus au cours de la cérémonie.

★

Dévoilement du Mémorial.

★

Dépôt des fleurs.

★

Brabançonne.

★

* * *

Փառաչուք հանդիսութիւն մը, այո՛, որուն նմանը չենք տեսած մինչեւ հիմա: Փառաչուք եւ անթերի՝ ըստ ձեւի, պերճիմաստ՝ ըստ խորքի:

Իրական փառատօն մը, նուիրուած «Ցեղին Սիրտը»ին հզիւնակին անմահ յիշատակին: Կարելի չէր պատուել Վարուժանը ասկէ աւելի արժանավայել ձեւով: Կարելի չէր ուսաի պանծացնել հայ մշակոյթը աւելի մեծ վայելչութեամբ:

Ամէն առենէ աւելի, եւ ամէն տեղէ աւելի, հոս, եւրոպական մտքի այս տաճարին մէջ, Փետրուար 9ի այս օրուան ընթացքին էր որ կ'իրականանար տարաբախտ քերթողին սրտայոյզ փափաքը. «Իմ բաղձանքն է ապագային, մարդոց նուիրել հզօր երգ մը, որ հայրենիքս այդպէս արարած մը ծնած ըլլալուն չզղջայ»:

Ոչ միայն չէին զղջար անոնք, այլ անոնցմէ իւրաքանչիւրը հպարտ ու երջանիկ կը զգար ինքզինքը՝ Վարուժանի ցեղին պատկանելուն համար:

Ու եթէ այդ օրը, բանաստեղծը կարենար յանկարծ ղլուխը բարձրացնել, կարենար լսե՛լ ու տեսնե՛լ, գերազոյն երջանկութեամբ պիտի արբենար, ու իր ուրախութենէն պիտի արտասուէր հեկեկալին:

Նահատակ քերթողին փոխարէն, իր այրին էր որ, հանդէսին վերջաւորութեան, դողդոջուն շրթներով կը մրմնջէր.

— « Եթէ տեսնէ՛ր... եթէ դիտնա՛ր...»:

Բայց ես կ'ուզեմ, որ բոլոր Հայերը ապրին այս մեծ օրը: Կ'ուզեմ որ տեսնեն, ինչ որ հոն տեղի ունեցաւ, լսեն ինչ որ հոն ըսուեցաւ, սկիզբէն մինչեւ վերջը:

Այնքան, որքան բառերով կարելի է նկարագրել արտառուչ տեսարան մը, որքան կարելի է տալ, նոյն անզօր բառերով, յուզումն ու հրճուանքը անմոռանալի պահերու, զորս իրական ապրում մը միայն կրնայ պարգեւել հոգիին ու մտքին:

Փորձենք սակայն: Ու կը խնդրեմ որ հետեւիք ինծի քայլ առ քայլ:

Կանուխ համալսարանին մատենադարանին մէջն ենք: Նո-

ՅՈՒՇԱՔԱՆԴԱԿԻՆ ԲԱՑՈՒՄԸ

րակերտ շքեղ պալատ մը: Պելժիացի, Ֆրանսացի եւ Հայ հանդիսականներ կ՚ուղղուին դէպի հանդէսի սրահը: Մեզ կ՚առաջնորդեն դահլիճին կից ընդունելութեան սենեակ մը: Մօտաւորապէս յիսուն հոգի ենք, պաշտօնական անձնաւորութիւններ, նաեւ բանախօսները, սենեակին մէջ:

Ժամը կէսօրէ ետք ճիշդ երեքն է: Քառորդ ժամ, ծանօթացումներ, մտերմիկ խօսակցութիւններ:

Արարողապետները, հագած թաւշեայ եւ ոսկեզօծ հագուստներ, միջնադարեան իրենց զարդարուն խոյրերով, իրենց ձեռքին մէջ ճաճանչաւոր գլուխով շքեղ գաւազաններ, կշռութաւոր քայլերով կը յառաջանային թափօրին առջեւէն, որ կը բաղկանար Համալսարանին վերատեսուչէն, Կրթական Նախարարին Ներկայացուցիչէն, Նահանգապետէն, զօրավարներէ եւ պելժեւհայ մտաւորականներէ, մինչ կը հնչէր Քըրսէլի «Թըրմբէթ Վոլընթար»ին:

Արարողապետները յուշարձանին առջեւ խոնարհութենէ մը ետք, կրօնական երկիւղածութեամբ, բաժնուեցան աջ եւ ձախ, ընդունելու համար օրուան մեծերը:

Գիրքերու պալատին մեծ սրահը մտած ենք, որ լեցուած է արդէն խուռն բազմութեամբ:

Աջակողմեան պատը, երկու յարկի վրայ, գիրքերով ծածկուած է, մինչեւ ձեղունը: Իսկ ձախին, ամբողջ երկայնքին եւ դարձեալ մինչեւ ձեղունը՝ ապակեպատ: Գարնան արեւ մը քաղցրօրէն կ՚ողողէ անհամար դէմքերը:

Հիւրերը գրաւած են իրենց թուագրուած աթոռները:

Առաջին կարգին՝ Ֆլանտրի կառավարիչը իր կնոջ հետ, Կանտի Համալսարանին վերատեսուչը, Կրթական Նախարարին ներկայացուցիչը, Պր. Պոտար, գրագէտ, բանաստեղծ, արքայական կաճառի անդամ: Զօրավարներ, իրենց համագլեստներով: Անոնց ետին բանախօսներն ու բարձրաստիճան հիւրերը: Ֆրանսայի հիւպատոսը, Փրոֆ. Ֆէյտին, Պ. Պ. Պալար ու Լիւք Անտրէ Մարսէլը, Արբակ Մխիթարեանը, Ռոժէ Պարոնը եւ ուրիշներ:

Իրարու մօտ՝ Հրանտ Սամուէլ, Ծ. Նարդունի, Արփին Մխաքեան, Կ. Ալէմշահ, Ն. Յովհաննէսեան, Հայր Ագըլեան, տեսուչ Սէվրի Սամուէլ Մուրատ վարժարանին, Հայր Թալաթինեան Մխիթարեան աշակերտներով: Ուրիշներ:

Պելժիոյ հայ գաղութը՝ Տէր եւ Տիկին Խաչիկ Կարապետ-

եան, Տէր եւ Տիկ. Էմիրզեան, Պ. Սէլճիքեան եւ քոյրը, Պ. Գ. Սահակեան, Պ. Մուրատիկեան, եւ ուրիշներ:

Բեմին աջ կողմը՝ Վարուժանի յուշարձանը՝ պելժիական ղրօշով ծածկուած: Ծաղկեպսակները չուրջը՝ դաղութահայ վարչութեան, ուսանողներու եւ Ֆ. Կարապետեանի կողմէ:

Ծաղկեպսակներ նաեւ Տիկին Վարուժանի եւ Պ. Աբիկեանի կողմէ, ծաղկեպսակ՝ համալսարանին կողմէ:

Մինչ քաղցր երաժշտութիւն մը կը լեցնէ սրահը, լուսանկարիչներ (որոնց մէջ Պ. Ճօլօլեան, Յ. Ճ. Սիրունիի եղբայրը), չարժանկարի եւ հեռատեսիլի ներկայացուցիչներ, կ'երթեւեկեն բեմին չուրջը:

Խոր լռութեան մէջ, Տիկին Վարուժանի քովէն ելլելով բեմ կը բարձրանայ Պ. Խոտի Էմիրզեան, յուշարձանի դեռեզման յանձնախումբին նախագահը:

Հրաչալի հայ երիտասարդ մը, Պելժիա ծնած, բարեձեւ հասակով, հայրզիի իր պեղեցիկ ղլուխով:

Նախ Ֆլամաներէն, ապա Ֆրանսերէն, անթերի չեչտով եւ պերճախօսութեամբ կը բանայ հանդէսը:

Ամփոփ պատմականը կ'ընէ յուշարձանի դեռեղման աշխատանքներուն: Ապա մէկիկ մէկիկ կը թուէ անուններըը պելժ ոյն անձնաւորութիւններուն որոնք օժանդակեցին գործին յաջողութեան: Եւ անոնցմէ ամէն մէկուն համար կը գըտնէ դեղեցկագոյն ասացուածքները, հայ ժողովուրդի երախտապիտութիւնը արտայայտող:

Ապա, յուշարձանը կը յանձնէ համալսարանի վերատեսուչին, խնդրելով որ անոր պահապանը ըլլայ ան:

Բեմէն իջնելէ առաջ, Պ. Էմիրզեան կը կարդայ Պելժիոյ մեծագոյն դէմքերէն, Ակադեմական Կոմս Ժաք Փիրէնի նամակը, համակրանքով լեցուն, Վարուժանի հանդէպ, զոր ան ճանչցած էր իրենց տան մէջ, յիսուն տարի առաջ:

Ապա, լարուած ժամացոյցի մը կանոնաւորութեամբ, իւրաքանչիւր եռեակ բեմ կը բարձրանան օրուան բանախօսները:

Առաջինը՝ Փրոֆ. Լամպրեխթս, համալսարանին վերատեսուչը: Ահա իր եզրակացութիւնը.

«Կանոը, յաւիտենական ներշնչարան բանաստեղծութեան, կը սիրենք հաւատալ թէ յօրինած է նաեւ Դ. Վարուժանի հոգին եւ միտքը եւ Հայութեան տուած իր մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկը, այնքան հարուստ արդէն: Այս պատ-

ճառով է որ իմ համալսարանս, որ հպարտ է Վարուժանը իր ծոցին մէջ ունենալուն 1906-1099, կը մխանայ այսօր իր ամբողջ հոգիով, այն յուզիչ մեծարանքին, զոր դուք կ'ընծայէք ձեր մեծանուն հայրենակցին:

Երկրորդ խօսողը՝ Կրթական նախարարին կողմէ Պ. Պոտտարն էր:

Մեր ցեղին եւ Վարուժանին հանդէպ անհուն համակրանքով լեցուն ճառ մը, որ կը սկսէր այսպէս.—

«Այսօր կը մեծարենք յիշատակը մեծ բանաստեղծի մը, որ իր մէջ կը բխւրեղացնէր ամբողջ ժողովուրդի մը հոգին: Անոր զգալու եղանակը չատ մօտ է մերինին»:

Պ. Պոտտար վերլուծեց Վարուժանը, կարդաց «Վալտէ»ն, աւելցնելով. «Վարուժան գրած է սիրոյ այնպիսի տաղեր, որոնք ամէնէն պերճերէն են բոլոր ժամանակներու մէջ»:

Ահա եւ իր եզրակացութիւնը.— «Պելժիացի բանաստեղծ մը՝ Օ. Փէրիէ ըսած է.— «Ով որ իմ երգս կը լսէ, դիս մահուընէ կը փրկէ»: Սիրելի բարեկամներ, միշտ լսենք Վարուժանի երգը, որպէսզի արդիւնք որ ան մեռնի»:

Երրորդ խօսողը՝ Պելժահայ Ուսանողական Միութեան նախագահն էր, Յակոբ Իսկէնտէրեան:

Փառաւոր հայորդի մը նաեւ այս մէկը:

Մաքուր ու գրական բարձր ֆրանսերէնով ճառ մը, անոր խօսածը.

«Մեզի նման, հայ ուսանող մըն էր Վարուժանը, յիսուն տարի առաջ, այս լոյսի ոստանին մէջ: Անոր յուշարձանին գետեղումով, կ'առարկայանայ, հարիւր տարիներէ ի վեր հայ ուսանողութեան ներկայութիւնը պելժ համալսարաններու մէջ: Բոլոր ընկերներուս անունով, ակադեմական եւ համալսարանական իշխանութիւններուն կը ներկայացնեմ իմ ամենախոր շնորհակալութիւններս ու երախտագիտական զգացումներս»:

Լիւք Անտրէ Մարսէլ ուսումնասիրեց Վարուժանի քերթողութեան յատկանիշները: Փրոֆ. Ֆէյտի՝ բանաստեղծին լեզուին գեղեցկութիւնը:

Պ Աբրահամ Մխիթարեան, անուանի եղիպտագէտը, ներկայացուց Վարուժանի կեանքը Պելժիոյ մէջ: Իսկ Պ. Մաէս, պատմեց իր յուշերը, Վարուժանէն իր ստացած նամակները, Գոլսէն, Թոքատէն 1910-1913:

Մեծ քերթողին ահաւոր մահը ողբալէ յետոյ, այս ազնուական Պելժիացին եզրակացուց.

«Պատկեր մը կայ որ շատ կը յարմարի Հայերուն եւ մեզի, Պելժիացիներուս: Հոգեպէս մեզ միացնող:

1914ին աշխարհի թերթերը տպեցին Քայզէրին պատկերը, իր համազգեստով եւ գլխարկով, ձեռքին բռնած արիւնլուայ սուր մը: Կայսեր դիմաց՝ մեր թագաւորը՝ ընկճուած. նկարին տակ գրուած՝ հետեւեալը.

Քայզէրը կ'ըսէ Պելժիոյ թագաւորին. «Հիմա ամէն ինչ կորսնցուցիր»: Մեր ազնուական թագաւորը կը պատասխանէ, հանդարտ հպարտութեամբ. «Այո՛, ամէն ինչ, բացի հոդիէս»:

Վերջին երկու խօսողներն էին, այս տողերը գրողը եւ Պ. ժան Պալար:

Արարողութեանց ընթացքին արտասանուեցան Վարուժանի քերթուածներէն, Լիւք Անտրէ Մարսէլի թարգմանութեամբ:

Կարգացուեցաւ նաեւ թարգմանութիւնը կոնդակին, որ ուսանողներուն եւ պելժ իշխանութիւններուն ուղղած էր Ջաբլհ Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Յուշարձանին քովը վերցուեցաւ կրթական նախարարին ներկայացուցչին եւ համալսարանի վերատեսուչին կողմէ, մինչ կը նուագուէր Հէնտելի «Լարիկո»ն: Ապա հանդիսականները յոռնկայս կ'ունկնդրէին պելժիական ազգային քայլերգը՝ Պրապանոն:

Այսպէսով կը վերջանար վաստատօնը, որ կրնանք առանց վախի կոչել պատմական: Նման մեծարանքներ կը կատարուին՝ երբ մեծ պետութիւն մը կ'ուզէ պատուել ուրիշ պետութեան մը մեծագոյն զաւակը: Իր փրոթոֆոլով՝ աննախընթաց աքթ մըն էր որ կատարուեցաւ այդ օրը: Կը յիշեցնէր տոքթոր Օնորիս Քոզայի արարողութիւնը:

Փաստօն, ուր մեծարուեցան Վարուժանը, հայ ժողովուրդը, անոր հինաւուրց, բայց միշտ կենդանի ու ստեղծագործ հանճարը:

Ազգային երախտապիտութեան արժանի են Պելժիոյ հայ ուսանողները: Անոնք արժանաւոր զաւակները հանդիսացան ցեղին՝ որ Վարուժաններ է տուած, Վարուժաններ պիտի չարտնակէ տալ:

Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ

*

DISCOURS PRONONCÉS A L'INAUGURATION DU MEMORIAL DE DANIEL VAROUJEAN

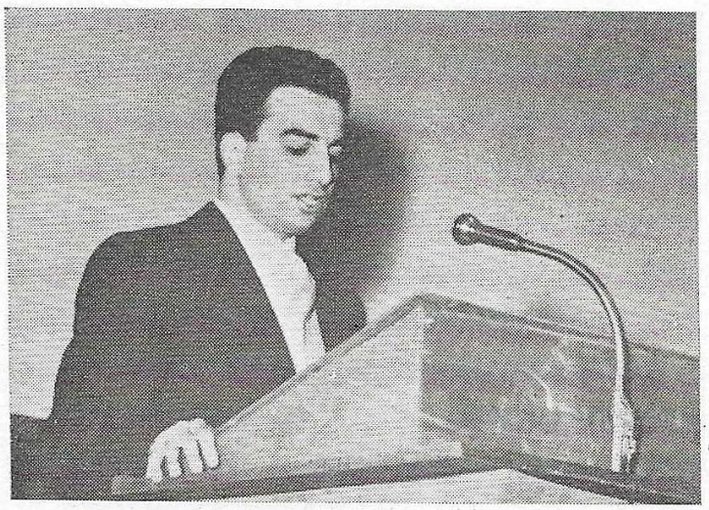

Discours de M. E. EMIRZIAN
(Président du Comité)

La Belgique, terre d'histoire et centre intellectuel au sein de l'Europe, a toujours été l'objet d'une attirance particulière pour les élites pensantes arméniennes éparpillées dans le monde, et, ses institutions ont depuis plus d'un siècle accueilli les étudiants arméniens en quête d'une culture largement humaniste.

Cette attraction s'est trouvée renforcée par la création en Belgique il y a quelques dizaines d'années, d'un Fonds dénommé « **Œuvre Des Boursiers Arméniens** » et dû à la générosité du grand Homme d'Etat et Philantrope arménien BOGHOS NUBAR PACHA.

Il y a cinquante ans, l'Université de Gand, accueillait à la **Faculté des Sciences Politiques et Economiques,** un jeune étudiant arménien, Daniel VAROUJEAN, qui devait devenir l'un des plus grands poètes de son peuple.

L'Association des Etudiants Arméniens de Belgique, se devait de marquer le passage du poète sur le sol belge, et l'idée qu'elle eut de placer un mémorial à l'Université qui avait largement con-

tribué à l'épanouissement de son talent, trouva naissance il y a plus d'un an. Elle reçut immédiatement l'approbation de Monsieur le Professeur GILLIS, Recteur de l'Université à cette époque, à qui cette initiative fut soumise en premier lieu.

Nous vous prions, Monsieur le PRO RECTEUR, de trouver ici l'expression de nos plus vifs remerciements.

Encouragé par cette agréation, **l'Association des Etudiants Arméniens,** dont les moyens financiers étaient fort modestes à ce moment, imagina la création d'une petite plaque commémorative qui ne comporterait que des caractères latins et arméniens. Cette idée fut transmise à Paris, centre culturel arménien, pour lui donner forme dans l'atelier d'un ami sympathisant.

Enthousiasmé par le fait qu'un hommage mérité allait être enfin rendu à ce grand poète peu connu à l'étranger, de généreux donateurs arméniens firent leur apparition, ce qui changea peu à peu la face des choses. Et, d'une petite plaque, qui à l'origine n'allait comporter que des lettres, on en vint à un mémorial portant en médaillon l'effigie de Daniel VAROUJEAN, entouré de textes néerlandais, français et arméniens. Ce travail d'art fut remis au sculpteur français **Roger BARON,** à qui nous devons le chef-d'œuvre qui sera dévoilé tout à l'heure.

Le 30 novembre dernier, l'Association des Etudiants Arméniens de Belgique, créa un **comité spécial** qui fut chargé de préparer la cérémonie de ce jour. Aucun effort ne fut négligé pour donner à cette manifestation du souvenir, l'éclat tout particulier, que méritait la mémoire du grand poète martyr.

Je ne m'étendrai pas sur la personnalité et l'œuvre du poète, car tout à l'heure, des voix beaucoup plus autorisées que la mienne vous en parleront. Je tiens à remercier, au nom du Comité Organisateur, tous les orateurs qui se succéderont ici, et qui ont accepté avec empressement de venir faire l'éloge du grand disparu.

Nous saluons avec émotion, la présence parmi nous, de la veuve et du frère de Daniel VAROUJEAN, qui sont venus de loin, pour s'associer à l'hommage que nous rendons à cet être cher à tous les cœurs.

Au nom du peuple Arménien, de la famille de Daniel VAROUJEAN et du Comité Organisateur, j'ai l'honneur de remercier toutes les personnalités présentes, qui ont bien voulu accepter notre invitation à la cérémonie de ce jour.

Monsieur le Recteur,

Le Comité pour l'Inauguration d'un Mémorial à Daniel VAROUJEAN m'a chargé de l'honneur de vous exprimer publiquement toute sa gratitude pour la collaboration si étroite que vous nous avez apportée dans l'organisation de ce jour. A toutes nos demandes vous avez répondu immédiatement d'une manière favorable, et c'est grâce à votre sollicitude que nous avons pu mener à bien l'œuvre entreprise.

Nous remercions également tous vos collaborateurs ,et en particulier, Monsieur le Professeur STUYCK, Bibliothécaire en Chef, qui nous a lui aussi, avec l'aide de son personnel, apporté l'appui le plus complet.

Nous trahirions nos sentiments de vive gratitude si nous ne rappelions ici la part prépondérante prise par Monsieur Pierre MAES, ami et camarade d'études de Daniel VAROUJEAN en cette Université, dans le souffle enthousiaste nous guida dès le début.

Je manquerais à mes devoirs, en ne remerciant pas tout particulièrement, Monsieur José VIAL, Président Fondateur du **Foyer de l'Ecrivain Belge,** qui nous a apporté une aide de chaque instant, et donné des conseils que nous avons appréciés à leur juste valeur.

Nous saluons la présence parmi nous, d'une délégation de professeurs et d'étudiants de la **Congrégation des Pères Mekhitaristes** qui témoignent de la pérennité de cette institution justement célèbre dont l'enseignement ouvrit les portes universitaires à Daniel VAROUJEAN.

Il nous est particulièrement agréable de voir parmi cette nombreuses assemblée, des délégations arméniennes venues expréssément de Marseille, Lyon et Paris, pour honorer la mémoire du grand poète.

Nos remerciements les plus vifs vont également à la presse écrite, radiophonique et télévisée dont le concours nous a permis la diffusion la plus large de notre initiative.

Monsieur le Recteur,

Nous vous prions de bien vouloir accepter, au nom de l'Université de Gand, la garde du MEMORIAL que nous vous confions.

*

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱՆՁՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Le Prof. P. LAMBRECHTS
(Recteur de l'Université de Gand)

Mesdames et Messieurs,

Ce m'est un agréable privilège de pouvoir, au nom de l'Université de Gand, saluer les nombreux Arméniens qui, venant des endroits les plus divers, se sont rassemblés aujourd'hui dans la Bibliothèque de notre Alma Mater pour honorer la mémoire d'une de leurs gloires nationales, le poète-martyr Daniel VAROUJEAN.

Qu'il me soit permis de dire l'émotion profonde que nous inspire la présence parmi nous de la veuve et du frère du poète qui n'ont pas hésité d'entreprendre le long et dur voyage de Casablanca à Gand.

Je tiens d'autres part à remercier très sincèrement M. le Représentant du Ministre de l'Instr. Publique, ainsi que les autorités de la province et de la ville, tant militaires que civiles, qui, par leur présence, confèrent un éclat particulier à la cérémonie de ce jour. A tous les amis, enfin, du poète défunt qu'une même ferveur réunit au pied de la tour monumentale de la Biblothèque universitaire, j'adresse ,au nom de mon Alma Mater, un mot de cordiale bienvenue.

Mesdames et Messieurs, l'Université de Gand se devait de s'associer à l'émouvante cérémonie dont l'initiative est due à l' « Association des Etudiants Arméniens de Belgique » et dont la réalisation est l'œuvre du « Comité pour l'inauguration d'un d'un mémorial à Daniel Varoujean », sour l'action énergique et éclairée de son président, Monsieur Edouard Emirzian.

Lorsque, en janvier 1957, l'Association des Etudiants Armé-

niens s'adressa à mon honorable prédécesseur, Monsieur le Prorecteur GILLIS, dont je salue la présence, en vue d'obtenir le concours de notre Université pour la commémoration d'aujourd'hui, ce dernier n'hésita pas un instant, après en avoir avisé le Conseil d'Administration, à marquer son accord et à proposer que la plaque commémorative projetée par les initiateurs fût apposée dans la Bibliothèque centrale de l'Université. De cœur et d'esprit nous nous sentons solidaires de tous ceux, compatriotes du grand disparu, qui se sont réunis ici pour apporter un témoignage d'admiration et de gratitude à celui qui, ainsi que l'écrit H. THOROSSIAN dans son « Histoire de la Littérature Arménienne», glorifia dans ses poésies « les luttes et les espérances du peuple arménien, les exploits de ses héros et les malheurs qu'il a subis ». D'autres, plus compétents que moi, vous diront peut-être l'influence que le séjour de trois ans dans la ville tourmentée et ardente des Artevelde a eu sur le génie du jeune poète. Que Gand ait pu marquer de son sceau indélébile une nature inquiète et impressionnable comme le fut celle de Daniel VAROUJEAN, qui s'en étonnerait ? Car Gand n'est-ce pas la cité bénite, le haut-lieu privilégié où les plus grands représentants de notre littérature nationale, qu'elle soit d'expression française ou néerlandaise — les Maeterlinck et les Van de Woestijne — sont nés et ont grandi ? Source éternelle d'inspiration poétique, nous aimons à croire que notre ville a aidé à façonner les sentiments et la pensée d'un des plus grands poètes que l'Arménie, pourtant si riche en talents littéraires, ait connus. C'est la raison pour laquelle mon Université qui est fière d'avoir abrité, de 1906 à 1909, un être aussi exceptionnellement doué, s'associe de tout cœur à l'hommage émouvant que vous rendez aujourd'hui à la mémoire de votre illustre compatriote.

Prof. P. LAMBRECHTS
Recteur de l'Université de Gand

*

ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ՍՐԱՀԷՆ

Mr Roger BODARD
(Représentant de Mr le Ministre de l'Education Publique)

Madame, Mesdames, Messieurs,

Nous célébrons aujourd'hui la mémoire d'un grand poète qui incarne l'âme d'un peuple dont la sensibilité est proche de la nôtre.

Le peuple arménien a, comme nous, connu bien des vicissitudes. Il les a toujours accueillies le front haut. Son destin semble souvent écrasant ; ce peuple ne se sent jamais écrasé.

C'est que, comme le fait remarquer Luc André Marcel, rien ne lui tient à cœur autant que de mettre en échec la fatalité.

Cette résistance aux coups du destin est une attitude qu'on comprend dans notre pays et plus précisément dans la fière ville d'Artevelde.

Il y a un deuxième trait commun entre le peuple arménien et nous.

L'habitude du malheur n'en a pas fait un peuple doloriste. Au contraire. Elle en a fait un peuple amoureux du bonheur, amoureux de la vie, amoureux de l'amour, amoureux de l'action.

Luc André Marcel rapelle ce conseil arménien : « Ne rêve pas des Indes et des esclaves nus qui sentent bon ; prends des briques et fais un mur ».

Varoujean parle ainsi. Verhaeren parle de la même façon. Tous deux sont puissamment engagés dans la lutte de leur temps. Lutte pour la liberté. Lutte pour le plus haut bonheur, pour l'édification d'une société plus humaine.

Troisième ressemblance. Un certain mysticisme d'une part.

Une sensibilité libre et joyeuse d'autre part.

Verhaeren, après avoir écrit les **Flamants,** écrit les **Moines.**

Varoujean a écrit des poèmes d'amour qui comptent parmi les plus somptueux qu'on ait jamais écrits.

L'amour est devenu, dans nos sociétés frelatées, un dieu voilé, un dieu inconnu.

Entrer dans la poésie de Varoujean, c'est entrer dans un pays où l'on rencontre encore ce Dieu-là au tournant des routes.

Je pense notamment à l'admirable poème à **Lalaké.**

Te souviens-tu . . ô Lalaké,
Dans ce mois lourd de ta grossesse
Nous nous sommes promenés
Tous deux dans mes vignes
Par une journée d'automne
Pesant de fruits.
Dans la rayonnante
Pâleur du crépuscule
Les arbres semblaient
Taillés dans l'or
Et les grappes aux yeux de feu
Versaient sur la terre
Des sucs très doux.
O ma vigne dans la vendange
Des centaines de vendangeurs laborieux
Trayaient les ceps au long des haies
Les paniers étaient tissés
Avec les fils
Merveilleux
Des lumières du crépuscule
Une chansons inconnue
Du désert à ses lèvres
l'Ethopienne secouait
Les branches d'un pommier
Et les pommes roulaient
Sur ses seins et son ventre.
Là-bas, de petits métis
Ramassaient des noix
Avec leurs mains noires et vertes

Plus loin de la colline
Jusqu'à la ville
De grands bœufs dont
Les vignerons
Avaient orné les cornes
De branches de vignes
Tiraient en mugissant
Les chariots chargés
De monceaux de grappes
Et dans la cruche
Posée au bord des sources
Des feuilles nageaient.
Te souviens-tu de
Ce jour-là, ô Lalaké :

Je ne continue plus la lecture. Peut-être l'un de vous, dans un instant, dira-t-il en entier ce grand poème.

Madame, Mesdames, Messieurs,

Les historiens disent que Daniel Varoujean est mort en 1915. Je crois pour ma part qu'il est seulement en train de naître aujourd'hui grâce à vous. Car les poètes vivent avant tout dans le cœur des hommes.

Au nom du Ministre de l'Instruction publique, au nom aussi de tous les hommes qui aiment la poésie, je salue et je remercie Mme Varoujean d'être restée fidèle à la mémoire de ce grand cœur. Je salue et je remercie le Recteur de l'Université de Gand de s'être souvenu de son passage ici. Je salue les amis arméniens de Varoujean ici présents. Et j'adresse pour finir une pensée particulière aux amis français de Daniel Varoujean : Maître Feydit, Professeur en Sorbonne, Jean Ballard, Luc André Marcel, qui ont fait des Cahiers du Sud la grande revue vivante du monde méditeranéen.

Un poète belge, O. J. Périer, a dit « qui m'écoute chanter me garde de mourir ».

Chers amis,

Ecoutons chanter Varoujean pour l'empêcher de mourir.

Roger BODART
de l'Académie Royale
de la langue et de littérature françaises

*

ALLOCUTION DE M. H. ISKENDERIAN

Je tiens tout d'abord à m'excuser auprès de nos amis flamands de ne pouvoir aussi m'exprimer dans leur langue maternelle.

Ce moment est solennel qui voit tous les Arméniens du monde également tendus vers ce local en une communion unique d'âme et de pensée.

Mais d'entre tous, sans doute, c'est nous, les étudiants arméniens, qui sommes les plus heureux et les plus affligés... parce qu'il était étudiant comme nous.

Je ne vous parlerai pas de l'éternité de la gloire littéraire du Vates qui survit à la mort.

Je ne vous représenterai pas non plus les scènes déchirantes de deuil et de lamentations d'une Antigone ensevelissant, en dépit du souverain, le cadavre de son frère Polynice, bien que notre cas soit assez identique au sien.

Je ne viens pas partager la haine, mais l'amour.

Cette cérémonie revêt à mes yeux le caractère d'un couronnement plutôt que d'un deuil. Le couronnement au sein de ce Capitole, d'un Virgile ou d'un Pétrarque arménien, c'est-à-dire d'un homme qui fut un grand humaniste, un lettré remarquable, un sage et un poète, après avoir été simplement un étudiant arménien. Oui, un étudiant arménien comme ceux que vous voyez aujourd'hui, parmi vous, rassemblés ici dans le seul but de perpétuer le souvenir d'un frère aîné, d'un grand et véritable frère qui les a précédés d'un demi-siècle à peine et qui leur a ouvert le chemin des lumières.

En effet, si nous scrutons les motifs qui ont amené tant d'étudiants arméniens en ce pays pour y faire ses études, plutôt que dans un autre, nous trouverons toujours les traces inspiratrices de Varoujean.

J'étais encore sur les bancs des écoles arméniennes quand je faisais la connaissance timide de ce géant, mais je me souviens parfaitement que mon esprit d'enfant attribuait alors sa grandeur à cette ville médiévale, à cette université. Et je concluais que tout élève qui sentait brûler en lui la flamme haute et ardente de la poésie devait nécessairement faire ce pélerinage à la mémoire de Varoujean, accomplir ce voyage dur et aventureux, vivre dans ce pays où il à vécu, avec ce noble peuple qu'il a côtoyé, se frotter aux murs de ses foyers de lumières, s'il voulait ressembler un jour à l'âme de ce grand poète.

Et ce rêve innocent d'enfance, d'abord irréalisable pour moi, longtemps après se réalise à mon grand étonnement et pour ma plus grande joie.

Mais la réalisation d'aujourd'hui dépasse toutes les limites de ce rêve d'enfance et comble davantage que je ne saurais le dire.

Ainsi, non seulment ma première croyance enfantine fut prouvée et consolidée, mais il y a plus encore ; par cet acte d'hommage, je constate que la Belgique après l'avoir nourri spirituellement reconnaît aussi la paternité des enfants étrangers qui se sont réfugiés dans ses universités et sans discrimination aucune accueille leurs héros glorieux.

Le placement en ce lieu de cette plaque commémorative à Daniel Varoujean transforme cette Université, aux yeux des étudiants arméniens de Belgique et aux yeux du peuple arménien tout entier, en une sorte de Panthéon, d'autant plus que notre poète martyr est sans sépulture depuis 43 ans.

Ainsi vous comprenez mieux, j'en suis sûr, la grandeur de l'acte posé par les autorités académiques de l'Université de Gand, ainsi que notre indicible gratitude.

La présence traditionnelle et constante depuis un siècle d'étudiants arméniens dans les universités belges se trouve concrétisée aujourd'hui de la meilleure façon qui soit pour nous.

C'est pourquoi les étudiants arméniens se sentent ici entière-

ment chez eux, maintenant. Et cela accroît nos responsabilités et nos devoirs vis-à-vis de vous, mais aussi le droit que vous avez à notre perpétuelle reconnaissance.

Nous espérons ne pas vous décevoir après cet acte de foi.

Cette amitié culturelle, nous voudrions qu'elle soit réciproque. Aussi, souhaitons-nous redevenir un jour maîtres de notre vieille patrie, comme vous l'êtes de la vôtre, accueillir des étudiants belges dans une Arménie libre et indépendante, et organiser des cérémonies pareilles à celle-ci pour rendre hommage à vos enfants.

Au nom de tous mes camarades et au nom de mon peuple, je présente mes plus profonds remerciements et mon entière reconnaissance aux autorités académiques de l'Université de Gand, au peuple belge tout entier et à ses éminentes personnalités. ainsi qu'à tous ceux qui, par leur présence, ont bien voulu joindre au nôtre leur hommage au poète.

*

Discours de M. ARPAG MEKHITARIAN

C'est devenu une tradition que des étudiants arméniens viennent parfaire leurs études universitaires en Belgique, les uns comme boursiers, les autres à leurs propres frais. Cette tradition s'est affermie surtout depuis qu'en 1923 le grand bienfaiteur de la nation arménienne, Boghos pacha Nubar — dont la lignée se perpétue en Belgique dans la famille d'Arschot — a crée un fonds des boursiers arméniens, fonds dont la gestion a été confiée à la Fondation Universitaire de Belgique. Les jeunes qui, ainsi nourris de culture ocidentale, retournent dans leurs communautés d'Orient, ne tardent pas à éprouver une profonde nostalgie pour ce monde de la pensée libre et du sens critique. Quelques-uns d'entre eux cependant éprouvent par avance cette nostalgie et ne retournent point dans leurs foyers d'origine. Ils s'établissent ici et se belgicisent. Ils font de la patrie des Van Eyk leur nouvelle patrie d'adoption. Ils y construisent leur nid ; et les dizaines de familles belgo-arméniennes qui prospèrent actuellement autour de nous démontrent, s'il le fallait encore, que l'amour n'a pas de frontières.

Au début du siècle, le cas d'un Varoujean, étudiant arménien dans une université belge, était plutôt chose exceptionnelle. Nous sommes d'autant plus curieux de connaître l'atmosphère dans laquelle a vécu Varoujean de 1905 à 1909, que nous avons affaire

à un garçon d'élite, à un des génies poétiques les plus remarquables que la race arménienne ait produits depuis la codification, au milieu du siècle dernier, de la langue moderne qu'Arméniens de l'Est et Arméniens de l'Ouest parlent et écrivent aujourd'hui.

Y avait-il alors une colonie arménienne en Belgique ? Comment Varoujean a-t-il fait choix de l'Université de Gand et des études politiques et sociales qu'il y a poursuivies ? Quelles ont été ses fréquentations, ses impressions, sa vie domestique ? Quel a été le climat moral et psychologique de ces années de travail ? Quelle est surtout l'empreinte qu'il a reçue de son séjour en Belgique ? A-t-il enfin laissé trace ici de son passage : et laquelle ?

Autant de questions auxquelles il est malaisé de répondre, vu la ténuité de nos sources d'information : une vingtaine de lettres amicales, généralement brèves, et un curriculum vitae, également sommaire. Varoujean est de ces personnalités fortes qu'explique seule l'analyse de leur œuvre. Mais s'il est peut-être vain d'attribuer à des causes « biographiques » l'inspiration de telle ou telle page, il est humain — pour nous surtout qui nous sommes rassemblés ici pour évoquer ces années gantoises si formatives pour Varoujean — de rechercher les souvenirs de sa vie estudiantine.

Porté naturellement vers les lettres, pourquoi notre poète s'est-il orienté au contraire dans le domaine des sciences politiques et sociales ? Parce que le diplôme du lycée Mourad-Raphaël à Venise, où il avait achevé ses études secondaires, ne lui permettait pas de s'inscrire à la Faculté de Philosophie et Lettres: dans ce collège arménien, on n'avait pas à l'époque une formation gréco-latine. Mais Varoujean, élève régulier en sciences politiques et sociales, suivait également en auditeur libre les cours de philosophie et lettres qui l'intéressaient. Quant au choix de l'Université de Gand, je ne sais quel a été le mobile : peut-être est-ce le prestige international dont jouissait alors cette université.

Comment y était-il accueilli par ses camarades belges ? Les témoignages précieux de parsonnalités éminentes comme Jacques Pirenne et Pierre Maes nous révèlent combien Varoujean leur était sympathique. Nous déplorons d'autant plus la perte d'un de ses meilleurs amis, Edouard Pirenne, à qui il serait revenu au-

jourd'hui le droit de parler du poète disparu, qu'il a connu presque aussi intimement que le camarade arménien de Turin (Dérénik Djizmédjian) à qui Varoujean a adressé ces quelque vingt lettres auxquelles je me suis référé. Varoujean faisait de fréquentes visites aux Pirenne, milieu particulièrement enrichissant quand on songe à la personnalité du grand historien de la Belgique : et vous avez vu — par la lettre qui vous a été lue — quelle impression profonde il a dû laisser sur le lycéen qu'était alors Jacques Pirenne pour que celui-ci en parle encore avec tant d'émotion après cinquante ans. M. P. Maes aura sans doute aussi bien des choses à nous raconter. Il nous a révédé du moins un poème en prose écrit en français par Daniel Varoujean et publié dans l'Almanach des Etudiants Libéraux de l'Université de Gand en 1908. Cette page, adressée « A la statue de Van Artevelde », est peut-être plus significative que mille anecdotes. Elle n'a de français que les mots : par la pensée, la structure, les images et jusqu'au rythme des phrases, elle est comme une traduction, trop littérale, d'un poème arménien. On y sent le patriotisme bouillonant du jeune poète qui veut s'inspirer de l'exemple du héros des Flandres pour contribuer un jour à la libération de son pays : « O Héros, de tes doigts goutte à goutte verse ton âme dans mon âme orpheline. Que mon cœur de poète s'accouple avec l'héroïsme et donne naissance à l'Immortalité — Car le jour suprême approche. Mon peuple martyrisé brise ses chaînes et sent dans ses veines les battements de son ancienne bravoure. Six siècles ne suffirent pas pour éparpiller ses cendres fécondes et à cette heures-ci il bondit comme un lion et s'avance comme une aurore » ... On y sent aussi toute la nostalgie de Varoujean et sa solitude : « Je suis l'aiglon chassé de son propre nid qui, l'aile brisée, vient se reposer sur son bouclier sombre et chanter ta gloire et les tempêtes de son pays lointain. — Salut, Artevelde ! Quelle consolation pour moi de trouver dans les contrées qui me sont encore inconnues, des vaillants héros, les seuls êtres dont les yeux de chair ou d'airain toujours versent dans mon cœur l'amour pour plaire et le venin pour les tyrans. — Voilà que je m'incline devant toi et que je confie la floraison de mes rêves à ton silence et aux caresses sévères de tes yeux. Dans ma solitude, toi seul me comprends... ».

Nostalgie pour le pays et solitude morale, — malgré l'amitié de ses camarades belges, — voilà les leitmotive de plusieurs de ses lettres à l'époque où il écrivait son poème à Van Artevelde. C'est qu'après deux années de séjour ici, il éprouve le besoin d'un milieu arménien. Il y a visiblement des Arméniens à Gand, mais ce sont des Arméniens de Russie qui parlent un autre dialecte et rejettent leur camarade venu d'Asie Mineure : « Les Arméniens d'ici, confiera-t-il, ne sont pas des Arméniens, ils ne comprennent ni mon langage, ni mes sentiments ; mêlés à des Russes et à des Bulgares, ils sont abâtardis » (lettre du 6 - I 1908). Pourtant, dit-il ailleurs, ils ne sont pas pauvres : « Pour un plaisir extravagant, ils dépensent des milliers de francs, mais à un camarade ils refusent dix centimes ; quand la bourse est pleine, le cœur se vide ! » (lettre de 22-11-1907). Lui, Varoujean, est à la merci de la bourse scolaire qu'on lui distribue au compte-gouttes et parfois avec du retard : « Ce mois-ci ils ne m'ont pas envoyé d'argent : j'ai vécu de dettes et d'espoir. Cette fois, l'université réclame 250 francs, sans quoi il est impossible de fréquenter les cours. Si j'obtiens cette somme, je pourrai aussi présenter mes examens ; j'ai l'espoir de réussir » (21-12-1906).

Les difficultés matérielles, pas plus que l'indifférence de ses frères de race ne sont les vraies causes du drame de la solitude que Varoujean a vécu en ces années 1907-1908, où ; avec la souffrance, il a mûri. Le vrai drame était d'ordre sentimental : « Je suis seul, répète-t-il, je suis seul, seul, tu comprends, seul avec mes larmes, seul avec mes rêves ; depuis deux ans je vis avec l'idée du suicide... J'ai peur de moi-même... Je ne suis même pas capable de supporter ma propre vie. D'une part, c'est l'avenir qui m'effraye ; d'autre part, une main a déchiqueté mon cœur et m'a quitté, m'a laissé seul... 5 (6-1-1908). Et Varoujean se réfugie dans un travail acharné : « Malgré mon désespoir, écrit-il, croiras-tu que j'ai passé d'excellents examens, de sorte que j'ai réussi avec la mention « assez honorable », ce qui m'a étonné autant que mes camarades. Cette année, je suis devenu un curieux mélange de faiblesse et de grandeur. Je sens que mes facultés intellectuelles sont mille fois supérieures à ce qu'elles étaient au collège » (18-8-1907).

C'était en été 1907, au moment où Varoujean achevait vraisemblablement sa seconde candidature en sciences politiques et

sociales. Surmené et torturé par le chagrin, il croit trouver un peu de bien-être en s'éloignant de la ville : il s'installe à la campagne, dans le vilage d'Oostacker, idée malencontreuse qui lui vaudra bien des mésaventures. « Je me trouve, dira-t-il, dans une terrible solitude : personne ne comprend ma langue, encore moins mon âme ! Après un hiver laborieux, il m'a été impossible de rester dans le tumulte de la ville. Mais dans cet état d'isolement et d'abandon (bien que j'aie sur ma table un tas de chefs-d'œuvre des littératures grecque et romaine), il me sera impossible d'apaiser mes heures de tristesse. Non seulement il n'y a pas un ami, un cœur affectuex, quelqu'un qui me console ou qui se console par moi, ou qui comprenne mon tempérament littéraire et contribue au perfectionnement de ma production, mais encore les habitants de ce village me considèrent comme un individu à la fois détestable et effrayant. Au début de mon séjour ici, j'ai entendu dire qu'on me prenait pour un fou ; les enfants ont commencé à s'enfuir devant moi ; mais comme la nuit, près de ma maison, je m'assieds sur des troncs d'arbres coupés au milieu des champs pour contempler le ciel, on a petit à petit lancé le bruit qu'on m'a entendu parler aux étoiles, qu'une vieille femme qui portait du lait m'a vu transformé en diable. Je suis donc considéré comme un athée, une sorte de sorcier, et les enfants se sont mis à me lancer des cailloux. Il ne manquait plus que ça ! Je crois que je ne resterai plus ici. La villégiature, c'est très bien ; mais, mon vieux, ma vie est en danger ! Il me vient même que le maire va me proposer de prendre ma valise et de m'en aller,parce que la population a les nerfs trop ébranlés par mes allures mystérieuses » (18-8-1907). Cette situation bizarre n'était pas faite pour soulager notre Varoujean de sa « tristesse », de ses préoccupations, de son ennui et de son désespoir ». Pour oublier son mal, il essaie d'écrire des poèmes, mais « quelle poésie ! s'écrie-t-il : pleine de venin, pleine de fiel ; on dirait de pages trempées dans mes souffrances ! » (ibid.). Aussi, pour s'évader un moment, il va passer quelques semaines à Turin avec ses anciens camarades de Venise.

Si la guérison ne s'est opérée que graduellement, dès son retour à Gand en octobre 1907, il se remet avec zèle à ses études et se consacre en même temps à sa lyre. Est-il étonnant que ce soit l'époque où il a rédigé les plus beaux vers de son se-

cond recueil : « Le cœur de la race » ? où il a conçu ses « Chansons païennes » ? où il a rêvé de composer un jour une épopée arménienne ? où sa nostalgie pour l'Arménie s'est transformée en un grand idéal patriotique ? (novembre 1908).

On eût aimé en savoir davantage sur le séjour de Varoujean à Gand et sur ses impressions. En cela il est discret, à moins que beaucoup de ses lettres n'aient disparu. Nous pouvons du moins affirmer que dès la première année il a été ébloui par l'art flamand et par un merveilleux cours d'histoire de l'art qui se donnait à l'université (lettre du 23-3-1906). Malheureusement, il n'y a aucune trace de ce qu'il a pu visiter comme musées, monuments ou villes d'art en Belgique ; alors que, dans le domaine littéraire, il cite volontiers ses auteurs préférés : Byron, Baudelaire, Erasme et surtout J. J. Rousseau (lettre du 22-5-1907). Il aimait aussi beaucoup Verhaeren, dont il a subi fortement l'influence, comme il a subi, de son propre aveu, celle de la peinture flamande. Pour mieux définir cette empreinte reçue à Gand, il suffit de se référer à une brève autobiographie (qui est plutôt un curriculum vitae) écrite par Varoujean en 1914, une année seulement avant sa mort :

« Après avoir terminé mes études (à Venise), il était difficile et dangereux de retourner au pays. Je suis allé en Belgique, à Gand, et tout en fréquentant les cours de littérature, j'ai régulièrement poursuivi des études en sciences politiques et sociales, que j'ai achevées après quatre ans. La vie et l'art flamands sont peut-être la cause de mon inclination pour le réalisme.

« Vous connaissez les souffrances et les difficultés matérielles et morales d'un étudiant arménien vivant dans des conditions défavorables. Je puis dire que les souffrances personnelles les plus profondes, c'est à Gand que je les ai éprouvées. Cependant, c'était la période 1904-1907, quand le peuple arménien étouffait dans le cauchemar du glaive et de la famine ; je n'ai pas voulu me livrer à mes propres douleurs, j'ai presque fait taire mon cœur et j'ai préféré chanter « le cœur de la race » dont je sentais les battements en moi, dans mes propres veines. Le peuple arménien pluerait et murmurait en moi et mes chants sortaient sous un ciel lointain mais liés seulement à l'homme et à la terre du pays par le fil de la nostalgie.

« Mais, j'avais vu l'Europe. Profitant d'une immense bibliothèque, j'avais lu depuis les Hindous jusqu'à Homère et depuis Homère jusqu'à Maeterlinck. J'avais senti, comme une brûlure dans mon âme, les cris de détresse des classes laborieuses, opposés à la vie crapuleuse de certaines familles riches. Tout cela s'est inscrit dans ma mémoire et a fait corps avec les souvenirs de la vie antique grecque et romaine ; et quand je suis retourné dans mon village, j'ai achevé d'écrire les **Chansons païennes.** (Lettre à Aharonian).

Le « réalisme flamand » auquel Varoujean fait allusion n'aurait pas laissé son empreinte s'il n'avait certes trouvé un écho en lui. Il apparaît déjà dans quelques poèmes de son premier recueil « Les frissons », écrits à Venise ; mais il devient plus vigoureux dans ses « Chansons païennes », œuvre de maturité. Ce réalisme, quelque peu flauberien, est une franchise du langage plutôt qu'une crudité de l'expression. Il est preuve de santé et d'équilibre, non point de morbidité. Au reste jamais Varoujean, même dans ses moments de détresse, ne fléchit. Il est grand dans la souffrance comme il est grand dans l'amour.

*
**

On pourrait certes disserter longuement sur les affinités entre Belges et Arméniens pour mieux faire ressortir ce que Varoujean a pu, consciemment ou inconsciemment, récolter durant ses années d'études à Gand. Seule une analyse très approfondie de son œuvre — analyse que d'autres sont plus autorisés que moi à vous présenter — pourrait faire discerner la part de l'Italie et celle de la Belgique de ce qui est proprement arménien ou tout simplement du Varoujean. Je crois personnellement en la part prépondérante des années universitaires : c'était pour Varoujean l'âge de la maturation ; son contact avec des maîtres éminents et des camarades d'autres races et milieux était d'un grand enrichissement pour lui ; les problèmes sociaux qu'il évoque dans son autobiographie — même s'ils sont quelquefois imprégnés de Verhaeren — ont eu chez lui un écho d'autant plus fort qu'il était l'enfant d'une race asservie assoiffée de liberté ; se sentent solitaire et nostalgique, il se trouvait néanmoins dans un pays épris du même idéal d'indépendance que le peuple auquel il apparte-

nait; pauvre, il était peut-être choqué à la fois par l'opulence des dernières années du règne de Léopold II et par le décalage social qu'on pouvait remarquer partout en Europe à cette époque, mais il vivait dans un monde en mouvement, en pleine prospérité, et il avait devant lui l'image de ce que sa propre nation, également laborieuse, serait capable de réaliser si elle était libérée de l'esclavage.

Ce qui est pourtant le plus remarquable, c'est que la Belgique, individualiste et libérale, n'ait pas étouffé la personnalité de Varoujean. Elle l'a laissé s'épanouir selon son rythme, selon la norme de sa race. Varoujean, durant ses quatre années de Gand, est resté le poète arménien par excellence, le reflet d'un peuple dont l'âme ne s'est vraiment exprimée que par la voix de ses poètes. C'eût été trahison s'il avait perdu le génie de sa langue et de son peuple, s'il nous était revenu pastichant Verhaeren ou quelque autre grand poète occidental dont il était épris. Si donc l'Université de Gand peut s'enorgueillir à juste titre d'avoir meublé l'esprit de Varoujean et élargi son horizon, elle doit être plus fière encore d'avoir su rendre intact aux Arméniens leur poète national. De ce fait, la cérémonie d'aujourd'hui est à la fois un hommage à la mémoire du grand poète arménien et une manifestation de reconnaissance à la Belgique pour l'hospitalité si généreusement donnée à tous nos jeunes orientaux assoiffés de connaissance.

Puissent les étudiants arméniens ici présents mériter, comme Varoujean, des institutions belges qui leur prodiguent le savoir, mais également de la race qui a modelé leur âme ! Qu'ils se souviennent toujours que c'est dans cette ville où nous sommes réunis que leur poète préféré écrivait il y a cinquante ans : « Je voudrais laisser aux générations futures une œuvre si forte que la Patrie ne regrette pas d'avoir donné naissance à un être comme moi ». (1-11-1908).

*

DEVANT LE MEMORIAL

Discours de M. Frédéric FEYDIT

Excellences, Mesdames, Messieurs,

N'étant pas Arménien, je n'ai pas qualité pour remercier les hautes autorités politiques et universitaires belges qui ont bien voulu réserver une place dans cette illustre Université à la mémoire et à l'éffigie du poète arménien Varoujean. Mais je veux espérer qu'il me sera permis au moins de les féliciter et de me réjouir au spectacle, — pardonnez-moi ce jeu de mots, si vous croyez en voir un dans mes paroles, — de l'**universalité** de cette Université de Gand. Quel bel exemple vous donnez, Monsieur le Recteur, et Monsieur le Ministre, d'une compréhension large et réaliste de ce que l'on doit entendre par humanisme. Si vastes, si riches que soient nos humanités classiques, il faut bien se dire qu'elles ne sont pas tout, et qu'en se confiant dans leurs limites, on s'interdit de bénéficier des expériences artistiques, philisophiques, littéraires faites par d'autres groupes humains. Certes, il n'est pas possible de multiplier à l'infini les enseignements, mais, en accordant le droit de cité à ce poète arménien, qui fut étudiant gantois, vous manifestez l'intérêt que l'Université Belge porte à tous les aspects de la culture humaine.

Au reste, vous avez de sérieuses raisons de considérer des vôtres Daniel Varoujean, car, dans la production de sa trop brève maturité, on reconnaît des semences bien de chez vous, même si elles ont germé en terrain étranger.

Né en 1884, dans un village voisin de Sébaste, Daniel Tchouboukkiarian, qui devait s'illustrer sous le pseudonyme de Varou-

jean, voit bientôt son père émigrer à Constantinople pous assurer le pain de la famille, et sa mère « berce son imagination avec des histoires de loups et de janissaires, cependant que le vent vient dans la cheminée tantôt hurler, tantôt pleurer comme un diablotin ». A peine âgé de douze ans, il est témoin des massacres de 1896 et il est emmené à Constantinople, où, après de longues recherches, il retrouve son père en prison. La misère à la maison, l'horreur dans la rue, voilà l'atmosphère de son enfance. Il passe deux ans à l'école des Pères Mekhitaristes à Chalcédoine, banlieue de Constantinople, puis va poursuivre ses études au Collège secondaire des mêmes Mekhitaristes à Venise. C'est alors que s'exaltent ses sentiments patriotiques et il acquiert, sous la direction de maîtres incomparables, le goût des littératures classique et néo-classique arméniennes, une connaissance approfondie de sa langue maternelle et le sentiment du style noble. En outre, sa formation artistique, ses aspirations d'ordre esthétique rencontrent à Venise le climat le plus propice. Ayant terminé ses études secondaires en 1905, il vient dans cette Université pour parfaire ses connaissances. Je n'insisterai pas sur les bienfaits qu'il en retirés, sachant que c'est ce point que chaque orateur aujourd'hui s'empressera de mettre en relief.

C'est alors que, pour la première fois, il supplie la Muse de lui prêter son luth, « qui sera pour lui son cœur et son monde ». Et la Muse, après l'avoir averti des dangers qu'il courait, lui donne enfin ce luth « fait du bois d'un cyprès noir, nourri de la sève de la mort », et dont les cordes sont faites « de boucles arrachées aux orphelins ». Il pourra ainsi composer le recueil de **« Frissons »**, qui paraîtra en 1905. Ces poèmes ont pour argument la douleur, due à la misère physique ou morale. C'est le départ du fils qui doit faire sa vie à l'étranger ; ce sont les scènes de la vie des misérables : le « cercueil de neige », la « chaumière incendiée », les infirmités du « mendiant », la mort de l'émigré abandonné de la société et soutien d'une famille restée au pays. Le poète est plein de compassion pour ces malheureux, dont il a partagé les souffrances dans son enfance. Et, couronnant cette œuvre, une méditation philosophique «au seuil de l'Eternité », devant la tombe délaissée d'un inconnu, qui a pu être prince, héros, savant ou gueux.

Bientôt après paraît séparément un poème : « Le Massacre »,

pièce en quatrains de vers courts et aériens consacrée à Cléo- inspiré des sombres événements de 1895-96. Cette fois, le jeune poète, — il a vingt-trois ans, — semble avoir atteint sa maturité. On se sent qu'il connaît et qu'il a assimilé non seulement la poésie de ses ancêtres, mais aussi les productions poétiques occidentales des cinquante dernières années. Le poème est parfaitement composé et le souffle tragique atteint sa plénitude. C'est d'abord l'ordre de la guerre sainte qui se répend : « Dans la harangue de Bilal, voici que la haine dresse ses cornes de taureau ». Puis le poète s'adresse à sa Patrie : « Pleure, Arménie, ô femme misérable, et arrache ta noire chevelure...». Ensuite, il conjure de s'arrêter l'esprit de la destruction : O, esprit barbare, sur ton passage, le bruit du broiement des os résonne jusqu'au plus profond des grottes de feu du ciel », et, cependant, dans ce pays, l'Arménien « soigne peut-être l'avoine de demain pour ton cheval sous le sabot duquel la vie retourne à la terre, et la terre devient poussière ». Après les massacreurs viennent les vautours. Arrivent enfin les mères et les veuves éplorées auxquelles le poète promet une génération de vengeurs.

Ce poème fut, par la suite, incorporé au recueil suivant : **« Le cœur de la race »,** recueil consacré aux malheurs de la Patrie: une lamentation sur « Les ruines d'Ani », « Le foyer éteint » (après assassinat de l'habitant), « Le chariot de cadavre », etc., — et aux douleurs personnelles de l'auteur : « visite à son père en prison », lettre de sa mère, etc. Varoujean ne fait pas cependant que se lamenter ; il prédit aussi la venue prochaine d'une génération qui réparera ces malheurs.

Ce même poète, — j'ose à peine m'exprimer ainsi, car il y a plusieurs poètes en Varoujean, — publie peu après ses **« Chants Païens ».** Il y a dans certains de ces chants une véritable **religiosité** païenne. Le cœur du poète souffre de la mort de tous ces vieux dieux du Panthéon arménien : « Vanadour », « Anahid ». Et ce que ces chants ont de véritablement païen, c'est le culte sincère de la beauté féminine et de la force masculine, l'admiration pour les mœurs primitives. Le réalisme a acquis de sérieux privilèges auprès du poète, mais d'autres écoles n'ont pas été sans influence sur son esprit et son style. Ce qui frappe : c'est la diversité. A l'occasion de sujets semblables, la variété, le contraste même, sont saisissants. Il suffit pour s'en apercevoir de rapprocher la petite

pâtre du passage d'une sensualité frémissante, mais toujours de nature esthétique, en vers longs et bien frappés où il décrit le corps souple et les gestes frénétiques de la danseuse dans le poème intitulé « La Concubine ». Quant au reste du poème, la folle chevauchée du ravisseur poursuivi par le maître de la concubine, elle a une allure de « légende des siècles ». Et, sans que le mètre subisse d'altération, l'esprit et le genre changent encore: En arrivant à son refuge, le ravisseur s'aperçoit que la danseuse a été tuée d'une flèche d'or dans la nuque. Il l'enterre au pied d'un vieux peuplier tremble. Alors, selon les vieilles légendes païennes, le peuplier reprend un nouvelle vie de la sève débordante de la ballerine.

Mais, dans la seconde partie de ce recueil, qui porte le sous-titre de « Fleurs du Golgotha », Varoujean se penche à nouveau sur la misère du peuple : la mort de l'ouvrier devenu phtysique à cause de ces conditions de travail, le travailleur victime de la machine, de la nouvelle civilisation matérielle et du capitalisme.

Sa dernière œuvre, enfin, qui est restée inachevée, « **Le chant du pain** » est, dans l'état où elle nous est parvenue, une série de tableaux des travaux des champs.

Dans ses poésies, Varoujean n'abandonne pas le classicisme arménien, mais l'influence occidentale est prépondérante : romantisme, symbolisme, et surtout réalisme. Son imagination est vive, son expression imagée et colorée, — et la langue arménienne est à ce point de vue, grâce l'extrême vitalité de son système de composition de mots, un outil excellent ; le style, variable et adapté aux circonstances, est toujours noble et élégant. Quant à l'esprit de Varoujean, il est tantôt sombre, — et c'est là une conséquance de l'atmosphère de son enfance et du spectacle du sort malheureux de sa Patrie, — tantôt, au contraire, frissonnant de vie sensuelle. Vous voyez là, la pensée que je voulais exprimer en disant que Varoujean était un peu des vôtres. Il appartient autant à l'Occident qu'à l'Arménie et sa place, dans la littérature universelle, n'est peut-être pas très éloignée de celle d'un poète que je crois avoir été de ses «anciens» dans cette Université de Gand, Emile Verhaeren.

En faisant ici une place à Varoujan, ce n'est pas un étranger que vous accueillez à votre foyer, mais bien un demi-frère. Et je suis particulièrement heureux, Monsieur le Recteur, que dans cette Université aux confins de la langue française figure l'effigie d'un représentant fameux de la littérature arménienne moderne, laquelle ne se distingue de la n..tre que par la langue.

*

DISCOURS DE M. G. POLADIAN

Monsieur le Gouverneur, Monsieur le Recteur, Monsieur le Bourgmestre, Messieurs les Représentants des Ministres, Messieurs les Généraux, Mon Colonel, Messieurs les Présidents, Mesdames, Mesdemoiselles, Messieurs,

Des circonstances voulurent que je sois le représentant des écrivains arméniens pour cette cérémonie : le moindre d'entre eux parlant de l'un des plus illustres. Je ne me prévaudrai donc d'autre valeur que celle de l'amour que je lui voue; et je n'espère tirer que de cela ma justification. Ma ferveur seule peut se porter garante des raisons de mon audace.

Du reste, il s'agit moins aujourd'hui, de disserter sur une œuvre que d'accomplir un acte votif à la mémoire d'un être qui nous fût précieux entre tous, car il conjuguait en lui toutes les forces les plus pures de notre peuple, au point que son œuvre au long de notre exil, nous est devenue une patrie. Eloge, qui, pour nous, demeure chargé d'un sens très lourd.

Il se trouve par une coïncidence d'événements aussi heureuse qu'imprévue que la Belgique jouât un rôle déterminant dans l'élaboration de l'œuvre de Varoujean. En effet, après qu'il eut terminé ses études classiques à Venise, il vint s'inscrire à l'Université de Gand, pour y obtenir un diplôme de Sciences politiques. C'était en 1905. Il avait 22 ans. Il transportait avec lui un premier

livre de poèmes «**Les Frissons**», commencé lors de sa 19e année et qui soulevait déjà des discussions passionnées dans nos cercles littéraires, tant l'originalité de cette nature transparaissait sous chaque vers, en dépit des tributs traditionnels versés aux esthétiques régnantes.

Mais c'est à Gand que le poète va se libérer et tenir ses promesses au delà de toute espérance. Il suffit de penser que l'œuvre de Varoujean, qui tient toute en quatre livres, (le dernier étant resté inachevé) fut arrêtée par la mort en 1915, pour mesurer l'importance des trois années passées à Gand, le tiers presque de sa vie créatrice.

C'est là qu'il se découvre, qu'il compose quelques uns de ses poèmes les plus beaux, c'est là qu'il esquisse aussi son œuvre future. Certes, il n'oublia jamais la fascination de Venise, ni l'Orient, son Orient, son peuple surtout (**Le Cœur de la Race** a été écrit entièrement à Gand). Tout cela est bien naturel, mais entre tous les exemples, ceux des peintres flamands l'ont puissamment modelé. Il leur demande des secrets techniques, un art particulier de voir, de recomposer un monde. Il étudie longuement leurs rapports colorés, leur dessins, leur structures intérieures, leur opulence, exaltant un sens prodigieux du réel.

Quoiqu'il écrive désormais, en vue de cette synthèse entre les formes des esthétiques occidentales et les exigences des traditions arméniennes, et qu'il réussira avec une étonnante maîtrise, ce sera toujours dans l'éclairage de ces toiles illustres. «**Les Chansons Païennes**», où il regarde l'Orient avec la même avidité de l'œil et la même liberté de main qu'un Rubens; et ne croyez pas qu'il n'y ait là qu'une creuse analogie ou un cliché de réthorique; il s'agit vraiment d'une surrection de soi au contact d'une œuvre.

Par là, Varoujean enrichit beaucoup notre langue et ses possibilités expressives. Il élargit surtout les frontières de notre champ poétique, si étendu déjà. De surcroit, son amitié pour Verhaeren et pour Maeterlinck -- dont il traduisit la pièce de théâtre « **Intérieur** » — le marquèrent aussi. Mais les traces en sont moins visibles et son commerce avec la peinture resta plus constant et plus profond. Sa poésie est essentiellement celle d'un homme qui voit ; au point, qu'il semble refouler des dons puissants de peintre, et colorer sa poésie de tout ce qu'il ne se croit pas apte à traduire par le pinceau.

Mais l'influence de la Belgique ne s'arrête pas là. La répercussion des grandes idées socialistes, dont les Belges étaient les plus hardis défenseurs, fut considérable sur lui. Nulle part encore, il n'avait pu toucher le vif de ces problèmes, juger de la condi-

tion ouvrière, de l'état des sociétés, de leurs structures, de leurs mobiles et de leur évolution.

Il défendra le socialisme avec cette fougue et cette intégrité qui lui sont naturelles et ce socialisme de poète, trop beau sans doute pour être applicable, mais ne péchant, somme toute, que par excès de perfection, lui fit composer de très beaux poèmes sur la misère humaine et qui échappent avec une force singulière à tous les poncifs.

Ce n'est donc pas arbitrairement que cette plaque commémorative se trouve ici, grâce à la courtoisie de l'Université de Gand. L'honneur rendu n'est pas immérité, croyez-moi. Sans doute ce qui peut voiler son importance aux yeux des Occidentaux reste le fait que ce poète écrivit dans une langue à peu près inconnue et qu'il ne commence qu'à peine à être révélé à l'Occident par quelques traductions. Mais l'éveil est donné. Il n'est plus pour beaucoup de lettrés de langue française un poète réservé aux seules recherches des érudits en langues orientales, ni surtout un poète de second rang.

Et cela, il le doit à la ferveur et au talent d'un poète français, un des meilleurs de sa génération, Luc-André Marcel, qui, dans ses traductions donne à Varoujean une seconde vie. Il le doit aussi au grand désir des **Cahiers du Sud,** cette revue magnifique mondialement appréciée, de servir Varoujean, de servir la poésie la plus authentique. Que Jean Ballard et Luc-André Marcel, tous deux ici présents, soient remerciés au nom de nous tous. Et je souhaite ardemment que Varoujean grandisse tellement qu'une partie de cette gloire rejaillisse aussi sur cette Université, si chère déjà, à tous les cœurs arméniens. Elle devient à partir d'aujourd'hui quelque chose de plus pour nous, un lieu de pèlerinage, un sanctuaire; un haut lieu de l'Esprit pour nous tous.

Si bref qu'ait été son destin, Varoujean prend déjà sa place parmi les meilleurs d'entre ceux qui honorèrent notre terre. De cette célébrité croissante une part revient de droit à l'Université de Gand, je viens de le dire. Car sans elle, Varoujean n'eut pas été ce qu'il fut. Un jour viendra peut-être où de plus nombreux lecteurs le reconnaîtront comme un de leurs familiers.

Quoiqu'il en soit, puisque de nombreux étudiants arméniens sont inscrits dans les Universités belges, je me permets de leur souhaiter de devenir aussi excellents en leur domaine, que Varoujean le fut dans le sien. Cela importe à nous tous.

Puis-je citer ici quelques noms? Parmi tant d'autres, la poétesse Houri Ipékian, le poète Mousheg Ishkhan, sous-directeur du collège arménien de Beyrouth «Hamaskaïne», et l'un des membres

les plus cultivés de l'Eglise arménienne, l'actuel Catholicos de Cilicie, Sa Sainteté Zareh 1er, sont passés par les Universités belges. **Mais il y a plus.**

Cette cérémonie, en présence des hautes personnalités belges, des membres éminents de l'Université, des écrivains français et arméniens, des étudiants et de nombreuses délégations arméniens, en présence aussi de la famille de Varoujean, sa femme, son frère, cette cérémonie, dis-je revêt, à mes yeux un autre sens.

Vous savez que notre grand poète fut massacré avec un grand nombre d'intellectuels arméniens en 1915; qu'il fut torturé et mutilé horriblement et jeté dans une vallée, au plein de sa force et de son génie. Il n'avait que 31 ans.....

Chers amis belges, comprenez-vous maintenant l'émotion qui m'étreint? Notre cher et grand poète, votre élève, l'amoureux de la vie, le poète de la fraternité humaine, de l'amour, le chantre inspiré de la terre belle et bonne, n'a pas eu une tombe sur cette terre.

Et, tout d'un coup, il m'a semblé que vous lui en donniez une en ce moment; plus encore, que vous donniez une figure à celui qui n'est qu'une ombre errante, hantant notre univers de douleur.

Je vous prie de m'excuser, Messieurs, d'excuser ma faiblesse. Cela a été plus fort que moi. Je ne suis pas venu ici vous affliger pourtant. Je n'en ai pas le droit. Nous vous devons de la reconnaissance. Mon intention était simplement de vous dire qu'il n'existe au monde d'autre lieu que celui-ci, où venir évoquer et honorer la mémoire de Varoujean.

Mais je ne voudrais, à aucun prix, terminer sur une note triste.

Il est très significatif que cette Université qui aida Varoujean si puissamment à accomplir, fasse accueil de nouveau à sa jeunesse et lui soit moins une sorte de sépulture symbolique, (comme ma douleur m'avait fait dire tout à l'heure) que le témoignage de sa pérennité parmi nous.

Et je veux croire, qu'en cette journée mémorable, un antique mariage d'amour entre l'Arménie et l'Occident renouvelle ici ses promesses. C'est de quoi, Messieurs, au nom de notre peuple, je vous remercie.

G. POLADIAN

HOMMAGE RENDU AU POETE ARMENIEN PAR UN DE SES AMIS DE JEUNESSE

PIERRE MAES

C'est au titre d'ancien camarade d'études en cette université, de 1906 à 1909, que je viens rendre hommage à la mémoire de DANIEL VAROUJEAN, poète arménien mort tragiquement en 1915 avec d'autres martyrs de sa race déportés en Asie Mineure.

Voilà quelque cinquante ans que nous nous rencontrâmes sur les bancs de la Faculté de Droit où nous suivîmes ensemble les cours de sciences politiques professés alors par MM. O. Pyfferoen, R. de Ridder, Ernest Discailles, Hubert Van Houtte; J.J.Van Biervliet,G. Vandenbossche, De Brabandere, Hulin, (pour autant que je m'en souvienne) sous le rectorat du docteur Leboucq, de docte mémoire.

Varoujean était mon aîné de trois ans. Malgré cette différence d'âge appréciable, lorsqu'on sort à peine de l'adolescence, nous sympathisâmes rapidement parce que nous avions en commun la passion de la poésie ,lui en créateur et moi en dilettante.

Combien de fois n'avons-nous pas lu ensemble, pendant nos heures de détente, chez lui ou chez moi, car nous n'habitions pas

loin l'un de l'autre (lui rue du Jardin et moi rue Traversière) force poèmes de Victor Hugo, d'Alfred de Vigny, d'Emile Verhaeren, notre contemporain, qui avait déjà publié ses œuvres maîtresses: **Les Campagnes Hallucinées, Les Villes Tentaculaires, Les Visages de la Vie, Le Cloître, Les Forces Tumultueuses, Les Heures Claires d'Après-midi,** une partie de sa série de **Toute la Flandre** et sa **Multiple Splendeur.** Ah! cette **Multiple Splendeur,** dans sa nouveauté, comme elle soulevait notre enthousiasme juvénile. J'entends encore Daniel scander de sa voix rocailleuse, un peu sourde, ces vers si lyriques de la pièce **La Joie** :

Soyez remerciés, mes yeux,
D'être restés si clairs, sous mon front déjà vieux,
Pour voir au loin bouger et vibrer la lumière ;
Et vous, mes mains, de tressaillir dans le soleil ;
Et vous mes doigts, de vous dorer aux fruits vermeils
Pendant au long du mur, près des roses trémières.

C'était en 1906, et pour ma part, j'avais consacré un de mes premiers articles à la **Multiple Splendeur,** dans un petit journal de la capitale. Il me valut une lettre charmante du poète, si bien qu'une correspondance s'en suivit et qu'au cours de l'automne de la même année, Emile Verhaeren vint à Gand et m'invita à visiter avec lui le Salon triennal des Beaux-Arts installé à l'ancien Casino. il voulait revoir le grand tableau de Théo van Rysselberghe, **La Lecture** (actuellement au Musée des Beaux-Arts de la ville) et qui le représente lisant de ses vers à quelques-uns de ses amis, André Gide et Maurice Maeterlinck. Entre autres ce fût une curieuse confrontation entre le tableau et principal modèle, représenté tête nue la moustache pendante, la main droite levée, le buste enveloppé dans un veston rouge; curieuse confrontation à laquelle j'assistai avec un intérêt ardent et que je n'ai jamais oubliée.
Vous pensez bien qu'après cette rencontre, Varoujean me harcela de questions au sujet de Verhaeren. Je contentai sa curiosité, et son admiration pour l'homme devint, aussi grande que celle qu'il avait pour le poète.

A cette époque, mon ami se prit également d'admiration pour Paul Claudel, alors peu connu des lettrés, lorsque je lui passai, puis lui donnai la livraison de **Vers et Prose** (la revue éditée par Paul Fort, le futur prince des Poètes) où parut pour la première fois, je crois, sa fameuse ode en prose **Les Muses.** Daniel la lut avec un plaisir sans mélange, s'en empreigna si bien qu'il y trouva matière à nourrir son exaltation poétique. Ah! avec quelle fougue il récitait cette tirade qui lui plaisait entre toutes :

Ne quitte point mes mains, ô Lyre aux sept cordes, pareille à
Un instrument de report et de comparaison !
Que je voie tout entier tes fils bien tendu !
Et la Terre avec ses feux, et le ciel avec ses étoiles !

Il va sans dire qu'il ne comprenait pas tout Claudel et il fallait l'aider pour qu'il puisse donner un sens réel à des phrases trop longues de ses odes ,assez emberlificotées à mon avis. Le vocabulaire français de Daniel, à son arrivée à Gand, était plutôt limité, ce n'était à proprement parlée un peu plus que les rudiments de notre langue qu'il avait appris au collège arménien de Venise, dirigé par les Pères Mekhitaristes, où il avait fait ses études secondaires, et c'étaient ces bons Pères qui lui avait octroyé une bourse pour aller étudier à l'Université de Gand.

Piochant avec ardeur son français, Daniel fit de rapides progrès et, au bout de quelques mois, il fut assez hardi pour se risquer à faire une causerie sur son pays : l'ARMENIE A VOL d'OISEAU, à un de nos cercles d'étudiants en histoire. Sa meilleure connaissance du français, alors la langue véhiculaire de notre université ,lui permit de suivre plus assidûment ses cours et de les assimiler sans trop d'efforts.

A vingt-cinq ans, Daniel VAROUJEAN était un homme en pleine force. De taille moyenne, la poitrine large, il était plutôt trapu. Sa tête, toujours levée vers les étoiles, était coiffée de cheveux noirs, d'un noir d'encre, séparés par une raie médiane. Ses trais étaient réguliers, son teint, d'un blanc de céruse sans éclat et un peu cendré. Ses yeux étaient affligés d'un léger strabisme qui n'altérait pas son regard, mais lui donnait parfois comme une expression mélancolique. Il y avait beaucoup de noblesse dans le port de poète, toujours modestement habillé d'un complet de serge bleue. J'allais oublier ses moustaches en croc. Elle soulignaient son nez aquilin au xlarges narines et découvraient des lèvres rouges bien ourlées qui savaient, parfois, sourire avec une charmante bonhomie.

D'une façon générale, l'auteur de la plaque commémorative, qui sera dévoilée tout à l'heure, a réussi à donner de notre cher disparu une image frappante, plausible, aussi proche de la réalité qu'il se peut aujourd'hui.

Sans être distant, Daniel n'était pas ce qu'on pourrait dire liant, mais dès qu'on le mettait sur le chapitre des belles-lettres, et surtout sur celui de son pays malheureux, il s'animait et s'attirait toutes les sympathies.

A Gand, il eut certes beaucoup de bons camarades qui se plaignaient dans sa société. Aux « tonneaux » des réunions estudiantines, il prenait sa part des réjouissances et buvait des « pintes » de « triple » à la santé des camarades, mais ne se

mêlait pas à leurs « chahuts », qui, parfois, en étant la suite trop bruante, pour ne pas dire plus.

Après un demi-siècle écoulé, il me serait difficile de m'étendre sur le détail de nos relations. Je me souviens surtout de nos liens littéraires, de la bonne grâce qu'il mettait à faire écho à mes enthousiasmes et à m'initier au genre de poésie qu'il pratiquait dans sa langue maternelle quoique celle-ci me fût tout à fait étrangère, mais lorsque notre ami me lisait de ses vers, je sentais, au tumulte de ses phrases et à son ton si naturellement inspiré, qu'ils étaient animés d'un souffle puissant, d'un bel emportement. C'est ce souffle que vous trouverez dans les traductions françaises de certains de ses poèmes qui vont vous être lus et dont le seul poème en prose que je sache, composé directement à Gand en français par Varoujean et que je le publiai dans l'ANMANACH DES ETUDIANTS DE L'UNIVERSITE DE GAND le 1908, volume de 360 pages, de caractère en grande partie académique, porté sous les auspices de la **Société Générale des Etudiants Libéraux de l'Université de Gand,** dont j'avais accepté d'assurer la composition et qui parut en 1908. Ce poème est intitulé « A la Statue de Van Artevelde ». C'est indubitablement un magnifique hommage, qui n'a pas vieilli, à notre grand tribun flamand et à travers lui à notre bonne ville, où Daniel Varoujean a passé trois années studieuses, les plus paisibles sans doute de sa brève existence .

Ei 1909, notre ami pasa ses derniers examens et reçut son diplôme de licencié en Sciences politiques. Puis il reprit le chemin de son cher pays où devait l'attendre un bref bonheur et une mort atroce.

Avant de nous quitter, il me donna sa photographie avec ce mot de dédicace : « Hommage de sincère amitié à mon ami Pierre Maes », du 17 Juillet 1909 - Gand ». Je l'ai toujours.

Des mois se passèrent sans que j'eusse de ses nouvelles. A la fin de l'année, un de ses camarades arméniens, élève à notre université, me procura son adresse et j'appris qu'il avait été nommé professeur au collège supérieur ARAMIAN à Sivas (Turquie d'Asie) à quelque kilomètre de Pirkinik où il habitait. Je lui écrivis aussitôt et jusq'uen 1912 nous échangeâmes quelques lettres, j'en possède encore quelques-unes. La dernière est du 17 juin de cette année, écrite de Tokat. « Comme tu vois, m'annonce-t-il, j'ai été transféré à Tokat, une petite ville très belle, entouré de vignes et de vergers. Le vin y est abondant. Souvent je lève mon verre rempli de la liqueur classique et je le vide à la santé de la jeunesse, des muses et de mes amis qui habitent la Belgique.

« Je suis professeur et je gagne 8 livres turques par mois. C est suffisant, je pense, pour que je sois un richard en Orient.

« Mon cher Pierre, il y a déjà deux ans que je me suis marié. Ma femme s'appelle Arakcia, une belle blonde que j'aime d'un amour romantique. De plus, j'ai une petite fille d'un an, douée d'une intelligence précoce. Déjà elle sait dire Papa et ce mot me remplit d'une inexprimable joie. Je lui ai dédié une poésie intitulée « Varoujanka », qui est son prénom, le nom de cet ange-là que je chéris de tous mon cœur. »

Plus loin il me dit qu'il a déjà publié un livre de vers « **Le Cœur de la Race** » qui a remporté un grand succès auprès de la presse et du public lettré et qu'il s'apprêtait à en publier un autre, « **Les Chants Païens** » dont les frais seront couverts par un arménien de Russie, « un richard assez instruit selon les renseignements que j'ai reçus sur lui, car je ne le connais pas personnellement. C'est chic n'est-ce pas ? Etre aimé et être payé en même temps. »

Entretemps, il collabore à presque toutes les revues littéraires arméniennes, et en est payé. Dans sa missive, il se risque même à parler de politique, de la Turquie devenue un pays constitutionnel où la presse est devenue libre. « C'est tout ce que je désirais, ajoute-t-il. La guerre de Tripoli ne m'intéresse pas à condition qu'elle ne finisse pas par le démembrement de la Turquie, car nous vivons bien maintenant avec les musulmans et un démembrement de la Turquie serait funeste pour l'avenir de l'Arménie, nous en sommes convaincus. » Hélas ! il n'avait vu que trop juste et paya de sa vie ce démembrement .

En terminant, Daniel me remercie de l'avoir invité à revenir à Gand, à l'occasion de la prochaine exposition universelle de 1913, tout en faisant des réserves sur la possibilité d'entreprendre un tel déplacement cette année-là. « En tout cas, m'assure-t-il, ma femme désire voir l'Europe, et tôt ou tard cette question sera réglée, j'espère, conformément aux désire de ma chère blonde ».

C'est la dernière lettre qui me parvint de mon ami. Puis ce fût le silence pendant trois ans, silence coupé brusquement par l'annonce de sa mort abominable pendant la première guerre mondiale, en 1915. Je l'appris de la bouche d'un de ses amis de Paris, l'ancien directeur de la revue arménienne « Anahid », Archag Tchobanian. Je fus consterné : mourir en plein essor intellectuel, à 31 ans à peine, c'était odieux. Et où étaient sa femme et ses enfants ? Vivaient-ils encore ? Cette dernière question demeura sans réponse pendant trente-trois ans ! car ce n'est qu'il y a quelques semaines que je fus informé qu'ils avaient été sauvés. Ensuite j'appris que, juste revanche du sort, Daniel Varoujean avait acquis une gloire posthume éclatante, que ses œuvres avaient été rééditées et répandues avec succès parmi la nouvelle génération lettrée de son pays, et même traduites partiellement en français.

C'est ce qui m'a permis de pouvoir juger enfin de son immense talent, son véritable génie poétique. N'oublions pas que ce sont les leçons de ses maîtres de l'Université de Gand qui ont largement enrichi son esprit, son art, ont assuré l'admirable épanouissement de sa pensée. C'est là la raison profonde de la manifestation d'aujourd'hui, hommage de reconnaissance des compatriotes et des amis de Daniel Varoujean.

L'âme de Daniel Varoujean, l'âme de tout un peuple reflété dans ses livres, survit à son martyre et à celui de l'INTELLIGENTIA de l'Arménie que les Turcs avaient cru pouvoir anéantir en 1915.

Tout naturellement j'en suis amené à faire un rapprochement d'atmosphère, hardi sans doute et peut-être excessif, entre l'héroïque poète arménien et notre Roi-Chevalier. Beaucoup d'entre vous doivent se souvenir encore d'un dessin d'actualité, publié dans la presse anglaise, en 1916 ou 1917, et qui fit le tour du monde pendant la première guerre mondiale. Il montrait Guillaume II en casque pointue, appuyé sur un glaive sanglant devant un paysage dévasté par la guerre tandis que lui fait face au Roi Albert, nu-tête, debout sur le dernier lambeau resté libre de notre pays. Le dessin été souligné de cette légende symbolique que je traduis de l'anglais :

L'Empereur dit au Roi : **Maintenant vous avez tout perdu.**

Et notre Souverain répond avec une incomparable dignité : TOUT, SAUF MON AME !

Pierre MAES

DISCOURS DE M. Jean BALLARD

Les Anciens avaient coutume de dire : Qui meurt jeune est aimé des Dieux ! ». Pour Daniel Varoujean, mort à 31 ans, on est tenté d'ajouter qu'il fut aimé d'eux avec une férocité sans égale. En effet, dans le n° «Poètes Arméniens Modernes» des **Cahiers du Sud** qui lui est consacré en partie, nous lisons sous la plume de son traducteur, Luc-André Marcel, ici présent; «il meurt comme mourut très souvent son peuple. Attaché à un arbre, mutilé de part en part et jeté aux chiens».

Ce sont mœurs courantes chez certains peuples bourreaux et Daniel Varoujean que notre présence veut susciter ici même est un de ces poètes-christs de l'Arménie, qui en compte plusieurs, dont le martyre émeut la mémoire des hommes et tient l'histoire en haleine. Tant que le peuple saura se souvenir de lui il y aura de l'espérance au cœur des Arméniens.

Nous sommes ici pour entretenir cette flamme pieuse et cette espérance. Car cette illustre Université, qui n'a pas oublié son passage, est un lieu privilégié pour nous recueillir. Ici nous pouvons évoquer à loisir le jeune poète. Il avait 22 ans. C'était à un moment capital de sa courte vie. Tout pénétré des souvenirs de son village, enfiévré par les malheurs de la patrie arménienne et lesté par les Mékhitaristes de Venise d'un bagage humaniste, il vient demander à une célèbre Université de l'Occident de lui confirmer ses dons, d'élargir son savoir. Il sait qu'il

est dans une des villes celle d'Artevelde où le mot de «Liberté» a sonné le plus fièrement, une ville qui a conquis au cours de dures épreuves ses franchises sur l'autorité féodale et son indépendance sur plusieurs conquérants. S'il vient demander à Gand de parfaire ses connaissances, il la prie aussi de fortifier sa foi de patriote.

Il a vécu dans ces murs où nous nous trouvons. Pendant trois années il y a prolongé son tête-à-tête avec la noble histoire du pays de Flandre où passe, comme dans celle de l'Arménie, un long frémissement de colère et de révolte. Et deci delà une odeur de sang quand on interroge les vielles demeures d'Albe ou de Farnèse. Il est encore dans cet air accueillant qu'il humait sans doute avec délice d'un cœur enfin libre. Son regard a erré sur ces pierres dont il avait fait un foyer.

Et ce foyer lui-même se souvient : il le retiendra parmi les siens désormais. Le nom du Poète et son effigie sur cette plaque, en témoignent. C'est-à-dire à la fois sa réalité et son symbole, une trace concrète de son passage terrestre. C'est là une belle marque de sollicitude et d'admiration envers une grande voix qui ne cessera de s'amplifier et de nous troubler de ses généreux échos. Varoujean est cher à l'Arménie ; il lui est indispensable tout comme un de ces beaux grains d'ambres l'est au rosaire que les pénitents portent à la ceinture station de la prière et du salut.

Mais il est aussi cher au cœur des hommes libres — que nous demeurerons pour longtemps j'espère — et c'est au nom d'une équipe qui reçut le poète Daniel Varoujean, portes grandes ouvertes — vous vous en souvenez, n'est-ce-pas, ami Poladian?— au nom d'une revue où l'on chérit la liberté comme inhérente, essentielle à la poésie, et qui fit accueil au poète comme à un messager et à un maître — un maître du verbe et de l'humaine plénitude — que je désire remercier l'Université et la Ville de Gand dans la personne de leurs représentants les plus hauts.

Car, honorer Daniel Varoujean, c'est honorer la poésie triomphante dans son corps le plus glorieux. Et c'est faire aussi grand honneur à ses humbles servants que nous sommes.

JEAN BALLARD

DISCOURS DE M. LUC-ANDRE MARCEL

Madame, Messieurs,

Permettez-moi de m'en tenir à l'éloge du grand poète arménien que nous honorons ici et d'abord de le louer de ce qu'il n'a pas fait.

Il n'a pas cultivé des délires extraordinaires ni spéculé sur la singularité de Narcisse. Il n'a pas eu le culte des solitudes éblouissantes et n'a pas voulu établir un empire de fumée, en prétextant que notre univers était inhabitable. Il n'a pas mésestimé son temps ni la chose publique. Il ne s'y est pas embourbé. Il n'a pas énervé la langue de son peuple. Il ne s'est pas enivré d'illogismes ni des canons de l'Académie. Il n'a pas été un médecin implacable qui soigne un mal comme on décapite. Son esprit n'a pas trop regretté d'être au monde et la nécessité ne l'écœurait pas.

Varoujean était essentiellement un homme que l'exiercice de la poésie tendait à accorder plus parfaitement chaque jour à l'état du meilleur homme. Je veux dire à lui faire distinguer entre ce qui est expédient pour la beauté et ce qui ne l'est pas; et l'on pourrait craindre que cette vieille préoccupation n'ait plus beaucoup de sel, mais Varoujean en retire une profusion presque scandaleuse, et le scandale provient d'abord de son étonnante santé. Il paraît être de naissance le très heureux résultat d'une sagesse séculaire. Plus il déborde de génie, plus il a de bon sens et plus il rêve, plus il est sérieux. Ce n'est pas qu'il ait méconnu

les malaises de l'Occident, il en fut, un temps, fasciné, mais ils n'eurent sur lui aucune prise définitive. Allergique aux sottises savantes ou aux dérèglements merveilleux, il se sauvait d'instinct des maladies inutiles, sentant très bien que la défense de son pays exigeait une conjuration des forces vives et non pas une abdication, eut-elle pu se fournir de toutes les justifications possibles.

Tout ce qui lésait sa pureté native et le sens très spontané qu'il avait de la justice l'obligeait à rétablir un équilibre qu'il désirait voir à la racine et au faîte du monde. De là qu'il ne s'évada jamais de la condition humaine, si trouble qu'elle soit. Il ne pouvait se départir de la communauté et briser l'engagement tacite mais profond pris à son égard. Il ne croyait pas devoir se sauver seul.

Son goût de paganisme en fait la preuve. A l'inverse de beaucoup de poètes occidentaux, il y puisait, non pas l'excuse à des tourments charnels particuliers, mais au contraire, l'exaltation de vertus viriles dont notre temps, croyait-il, n'était guère prodigue.

J'admire en sa poésie, l'art de laver les faux problèmes et les fausses morales, pour laisser resplendir les quatre grands besoins fondamentaux de l'homme : l'amour. Le pain. La liberté. L'esprit. Cela, baigné d'un soleil neuf, sapide, frais et nous sautant au visage comme une vague.

Ainsi, sa louange des choses apporte-t-elle révélation. Ainsi, son chant, loin de nous en éloigner, nous rapproche des vieilles cicatrices de la terre. Ainsi, la présence du poète s'impose dans la cité d'où Platon l'avait banni. Il y reprend sa place légitime d'annonciateur et même de législateur, car il n'est pas mauvais que le poète jette un peu de feu et d'ombre à la tête du philosophe ou du politique. Ils peuvent en rêver à bon escient.

Le génie flamand joua son rôle dans la formation de cette œuvre arménienne. La sûreté, l'exhubérance des formes et leur pouvoir de présence que nous admirons en elle, sont la répercussion des grands peintres flamands qu'il aima. Il étudia longtemps ce merveilleux qui touche à la racine de nos structures alors qu'il paraît les fuir, cette transfiguration du réel, cet indicible geste du dessin qui sont leurs, et réalisa dans sa langue, qu'il enrichit du même coup, d'étonnantes équivalences verbales. Il y apprit à libérer sa main et à extraire des mots les acceptions les plus fluides ou les plus drues. Par surcroît tout son socialisme, qui fut pour lui une chose grave, lui fut révélé par les Belges. C'est à Gand que se précisèrent ses perspectives politiques et qu'il toucha au cœur des problèmes de la condition

ouvrière. L'espèce d'incarnation qui devait s'en suivre, et dont il devait mourir, commença ici.

Varoujean appartenait à un peuple sans cesse menacé et frustré et que le goût d'une justice du bonheur affamait. C'est à cette quête et à cette défense qu'il s'était voué. Cette illustre Université de Gand où nous le célébrons l'avait remarquablement préparé à ce labeur. Il fit si bien que son œuvre devint pour chaque Arménien de la diaspora une nouvelle patrie. Je ne crois pas qu'il existe au monde meilleure vocation pour une poésie, que d'être, en exil même, le berceau de ses pères. Ce prix lui revient, par delà son arbre de sacrifice. Que chacun puisse s'y retrouver reste à nos yeux la démonstration la plus éclatante de la sainte nécessité de la poésie.

LUC-ANDRE MARCEL

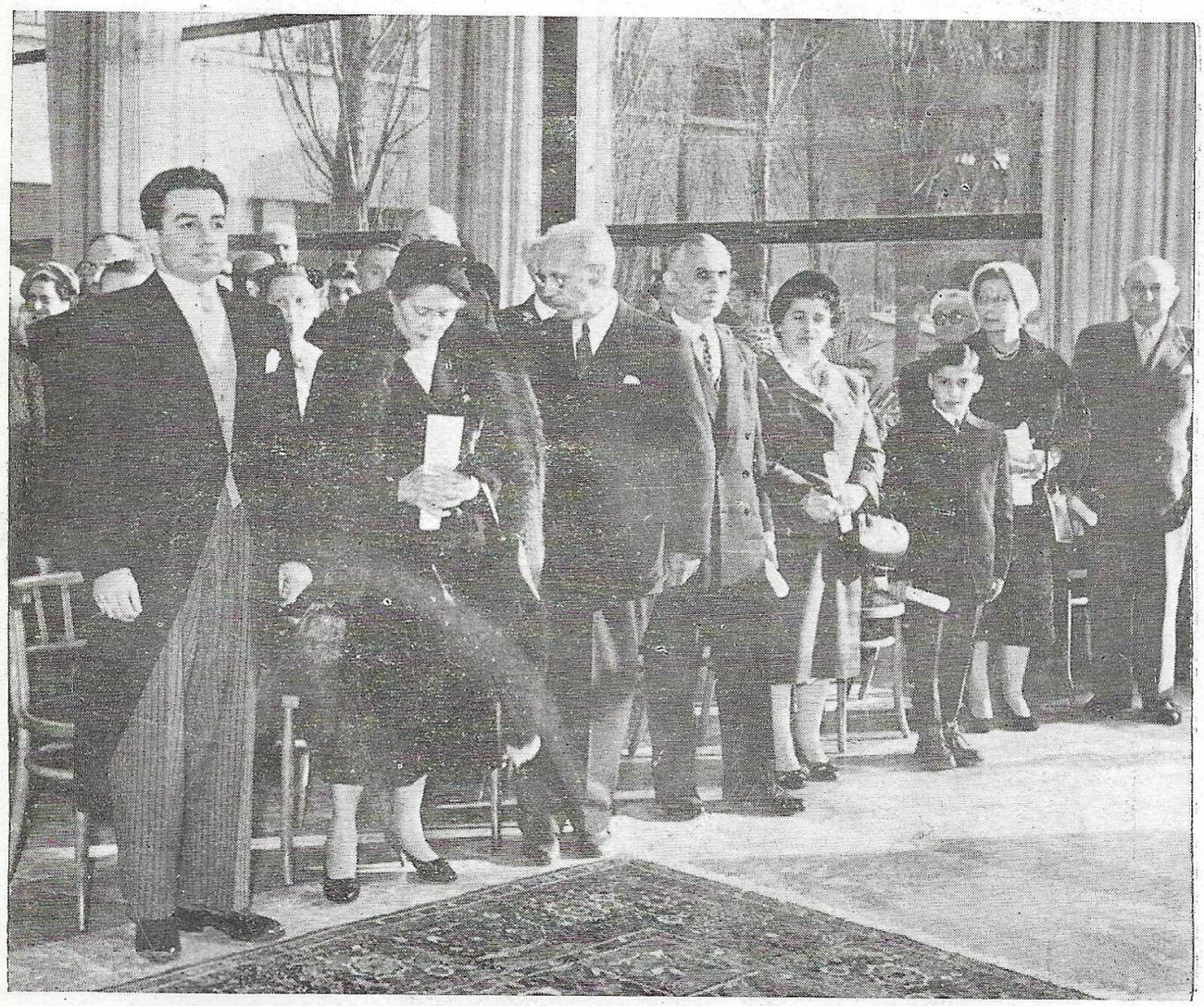

La famille de Varoujean : sa veuve, G. Apikian, le frère du poète V. Tchiboukiarian.

Madame Varoujean et Mlle A. Missakian devant le Mémorial

ՏԻԿԻՆ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՄԱՔԱՆԴԱԿԻՆ ԴԻՄԱՑ

ՏԻԿԻՆ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԱԲԻԿԵԱՆԻ ՃԱՌԸ
ՊՐԻՒՔՍԷԼԻ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՈՍՏԱՆԻՆ ՄԷՋ

Հանդիսականնե՛ր եւ Հայրենակիցներ,

Խորապէս յուզուած յիշատակի եւ գնահատման այս գեղեցիկ արտայայտումէն, որուն նախաձեռնող կը հանդիսանան մեր նորագոյն սերունդի ծաղկատի ներկայացուցիչները, մեր միակ յոյսն ու հաւատքը, կ'ողջունեմ զիրենք սիրով:

Անո՛նք են ահա՝ որոնց արշալոյսի ոտնաձայնը առաւ տարաբաղդ ուսուցիչն ու բանաստեղծը քառասուն տարի առաջ: Անոնք, անտարակոյս, որոնց սիրտերուն զարկեր եւ պատառեր էր Թշնամին, բայց վերընձիւղած սրտովը մեծ բանաստեղծին ահա կ'աւետեն վարդահեղեղ արշալոյսը վաղուայ: Կ'ըսեն՝ «Հոս ենք, քու քայլերուդ վրայ, ահա՛»:

Ապրիք տղաք:

Թոյլ տուէք ինծի իբր անկեղծ երախտագիտական արտայայտութիւն, շնորհակալութիւններս յայտնել Պելժիոյ Կրթական Նախարարին, Կանի Համալսարանի վերատեսչութեան, հանդէսի Գործադիր Յանձնախումբին, Պելժիոյ գրողներու ընկերակցութեան, Պարոնայք՝ Ժան Պալառ եւ Լիւք Անտոէ Մարսէլի եւ բոլոր անոնց որ քաջալերեցին երիտասարդներու այս շարժումը եւ կրցան միակամ եւ ներդաշնակ գործունէութեամբ ու զոհողութիւնով հայ ազգային եղերաբախտ բանաստեղծին, Դանիէլ Վարուժանի պղնձեայ դիմաքանդակը զետեղել այս հիւրընկալ երկրի մտքի հռչակաւոր տաճարներէն միոյն մէջ:

Վարուժան, որ արդիական պատրաստութեամբ յամառ աշխատանքի լծուած էր իբր ուսուցիչ եւ իբր առաջնորդ, կը ջանար իրականացնել մեծ երազը՝ եւ հայ ժողովուրդի վերածնութեան բանաստեղծը ըլլալ: Գտած էր ճամբան դէպի լոյսը եւ կը վազէր այդ ճամբուն մէջ, քալելու տեղ: Վկայ իր գործը՝ զոր կը գնահատէք, ո՛չ միայն դուք այլ եւ միջազգային արժէք եւ համբաւ ունեցող օտարներ: Իր ժողովուրդին եւ անով մարդկութեան իբր ծառայող, ահա՛ թէ ինչո՞ւ կը յաւերժանայ իր յիշատակը միջազգային այս տաճարին մէջ:

Փոյթ չէ թէ՝ «խոնարհեցաւ արիւնլուայ խորութեանն մէջ անհունին» երբ իր գործը կ'ապրի ձեռ մէջ, ո՛վ մեր յոյսի ակերը վազուայ, երբ իր նպատակն էր ձե՛ղ պահել, ոգեկոչելով աստուածուհին Իսկուհի՝ «եկո՛ւր, եկո՛ւր, ժամանակն ա՛յս է, եկո՛ւր»:

Կարծես ինք նախատեսած ըլլար այս բոլորը երբ կ'ըսէր· «Ան կ'ինջնէր, ես կ'ելլէի»:

Վարուժանի մտերիմ կեանքի մասին կարդ մը տեղեկութիւններ թերեւս կարենան ամբողջացնել իր նկարագրի գիծերը: Ընտանեկան յարկի տակ Վարուժան անհուն սէր եւ խանդաղատանք կը տածէր իր զաւակներուն հանդէպ: Անդրանիկը՝ Վերոնիկ, որուն ձօնած էր իր գեղեցիկ կտորներէն մին՝ «Վարուժնակիս»ը, երկրորդը Արմէն՝ «Գահաժառանգս» կոչուողը, երրորդը՝ Հայկակ, որ տարօրինակ զուգադիպութեամբ մը ծնած էր հօրը սպաննութեան օրը Օգոստոս 26, 1915ին, երեքն ալ ամուսնացած հայերու հետ, մանչերը Փրկչոս եւ աղջիկը Նիւ Եորք, ունին իրենց զաւակները՝ Աննան, Վերոնիքան, Դանիէլը, Վարդանն ու Թիրայրը, հինգն ալ ջերմ՝ վառվռուն եւ ուշիմ փոքրիկներ:

Վարուժան անխոնջ աշխատող, երեկոները կ'առանձնանար իր սենեակը, լուռ եւ անձայն գրելով, սրբագրելով եւ պաստառելով իր գործերը, մինչեւ կէս գիշեր եւ յաճախ մինչեւ արշալոյս:

Իր առեղծագործութեան ժամերուն կարծես թէ երկունքի մէջ ըլլար, ծուխի գուլաններու մէջ եւ իր մուսաներուն հետ գրեթէ նոյնացած կը գանէի գինքը:

Երբ կը մտնէի իր սենեակը, ապօտացած կ'ըլլար լամբին լոյսը ծուխի թանձրութենէն եւ օդի պակասէն: Անէացած իր խորքին մէջ, լոյսէ յանկարծական ճառագայթումէն միայն կը դգար ներս մտնելս:

Երեկոներ կար ուր կը կարդար ինծի իր գրութիւնները ուգելով գիտնալ իմ տպաւորութիւնս:

Իր ընկերային կապերուն մասին կարծիքներ կան յայտնուած:

Վարուժան կը հաւատար հին ու նոր աստուածներուն բացի Մամոնայէն:

Ունէր ուսուցչական տագարէդը, իբր անկախ ապրուստի միջոց:

Համալսարանը ապարտեիդի վերջ, երեք տարի ծառայած էր պատուի կրթական գործին եւ իր պոլիս գալէն վերջ է որ առանձնած էր Բերայի Հայ Հոմէականաց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ուսումնարանի տեսչութիւնը, Եօթնամեայ Իտատի, մինչեւյն ատեն ըլլալով այցելու ուսուցիչ Հինդլեան, Նիկողոսեան, եւ Դալրոյասէր Վարժարաններուն: Իր մահէն յետոյ Ուսումնարանի սաներու Նպաստարդ Միութիւնն էր որ հրատարակեց իր կիսատարտ գործը «Հայկին Երգը» զոր կըզցած էի փրկել ոտիկանութենէն: Պէտք է ըսել որ Վարուժանի տեսչութենէն առաջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Վարժարանը կը ղեկավարուէր Հայ Հոմէական Պատրիարքարանի հովանաւորութեամբ՝ վարդապետներու կողմէ: Դժդոհութիւն կար վարդապետներուն դէմ եւ այդ պատճառաւ ալ աչխարհական Վարուժանը՝ լանամակալութեան սրոչմամբ Տեսուչ նչանակուած էր Ուսումնարանին:

Եւ սակայն այս քայլը հաճելի չէր թուած Թերզեան Պատրիարքին որ բանադրած էր Տեսուչն ու խնամակալութիւնը, բոլորն ալ դիտակից եւ ապրանուէր մարդիկ, Պօղոս Պէյ Մազլում, Արամ Ինճիճեան, Պօղոս Ալան, Բէքմէզեան եւ ուրիչներ:

Ապրիլ 24ին մէկ օր առաջ արդէն կը խօսուէր պատրաստուած տարապրելի անձերու ցուցակներու մասին որոնց մէջ կը հաւաստուէր թէ Վարուժանի անունը չկայ: Այդ հիման վրայ ալ արդէն տարաբաղդ Տիգրան Զէօկլէրեան իր թուղթերը ուզած էր բերել Վարուժանի իբր ապահով վայր: Ու սակայն անապատելին կը կատարուէր:

Ապրիլ 11 - 24ի երեկոյին մեզի կ'այցելէին երկու բարեկամներ եւ կը մնային մինչեւ ուշ առեն: Ես չէի կրնար մնալ իրենց հետ, փոքրիկներս անկողին կը դնէի, թողլով սպասուհիին ընել հարկ եղած հիւրամեծարութիւնը:

Երբ մեկնեցան, Վարուժան լաւ տրամադրութեան մէջ չէր: Ես, այդ միջոցին հնդամեայ յղութեան մէջ էի Հայկակով, ու քունս տարեր էր բազմոցին վրայ: Ոտքի ելայ եւ ըսի որ լուացուի պառկելէ առաջ, սովորութիւն մը որ կը կիրարկուէր բոլոր հայ տուներու մէջ: «Ո՛չ, ըսաւ, դուն վրադ բաց պառկեր ես, ես ալ քու խօսքդ մտիկ պիտի չընեմ»: Այս խօսակցութեան մէջ էինք երբ յանկարծ տան դուռը զարնուեցաւ եւ քանի որ Վարուժան կէս մը հանուած էր,

ես դացի դուռը բանալու, խորհելով որ մեր այցելուները հաւանաբար մոռցուած բան մը առնելու կուգային: Ժամը 11ը անցած էր: Դուռը պզտիկ մը բացի եւ ահա՛ երեք հոգի պտոյ դրան առջեւը: Դուռը հրելով բացին եւ ներս մտան «էֆէնտին ո՞ւր է» ըսելով: Իրենցմէ մէկը յառաջացաւ դէպի ննջարան, ինչ որ զատ բաժանում մըն էր տան մէջ, այնպէս կ'երեւէր որ մեր տան ներքին մասին ծանօթ էին լիովին: Միւս երկուքը անցան Վարուժանի դրասենեակը եւ սկսան խուզարկել դարակները եւ առին ինչ որ գտան ու լեցուցին իրենց տոպրակները: Մինչ այդ միւս մարդը Վարուժանին հետ դուրս եկաւ ննջարանէն եւ երեքը միասին ինծի դարձան ու ըսին՝ «էֆէնտին մեզի հետ պէտք է գայ որպէսզի ատոր տպագրէ թէ ասոնք իր թուղթերն են»: Ինձ հետ յարգանքով կը խօսէին, հաւանաբար նկատի առնելով առողջական վիճակս: Սպասեցի մինչեւ առաւօտ, բայց ի զուր...՝

Երկուշաբթի առաւօտ կանուխ դացի դպրոց հաւաքելու իր թուղթերը, բայց դպրոցը արդէն դրաւուած գտայ հակառակորդ վարդապետներէն որոնք արդիլեցին ներս մտնել եւ խոստացան ղրկել իր թուղթերը: Բայց ոչ մէկ թուղթ ու գիր առացայ իրենցմէ:

Ի վերջոյ լմացանք թէ խնամակալութեան երիտասարդ եւ կորովի անդամներէն Պօղոս Ալանն ալ ձերբակալուած ու աքսորուած էր միաժամանակ: Բայց Ալան՝ Հանր. Պարտուց Վարչութեան պաշտօնատար ըլլալով վերադարձած էր չուտով իր պաշտօնին:

Աքսորի չրջանին Վարուժանէն առացած եմ թուրքերէն գրուած բացիկներ: Ուզած էր Հոմերոսի Իլիականը զոր ղրկած էի իրեն: Գիտեմ որ հոն իսկ կ'աշխատէր ու կը գրէր:

Զանղըրըլի մէջ վարձակալը եղեր է հայ ընտանիքի մը ուր կայ եղեր Մանուչակ անուն փոքր աղջնակ մը, ո՛վ գիտէ թերեւս այժմ ողջ, որ կրնար թերեւս բան մը յիշել իր վերջին օրերէն: Անտոնեան կը գրէ որ վեց տետրակներ լեցուցած էր արդէն:

* * *

Երիտասարդնե՛ր,

Դուք այս օրը կերտեր էք իբր փառաւոնը մեծ քերթողին: Թողէք որ ես ալ կոչեմ իր յաղթանակի օրը:

Կը գամ որ ձեր հոգիներուն մէջ կը պոռթկան անոր

չունչէ բոցերը, ձեր լանջքերուն տակ ձեր մէկ հին պապն է արթնցած եւ իբր վերածնուհին ղուք կ'ըսէք՝ «Մեծ պիտի ըլլամ, յաւերժական պիտի ըլլամ» մինչ՝

«Ամէն ոք ազգին սիրով լոկ աբբչիս, ազգին ոգւով հաղորդուած, պիտի վառի բորբոքի՝ որ Թորգոմայ տունն զգայ թէ իր օճախը մարած այսօր հրաբուխ է դարձեր»:

ՏԻԿԻՆ Ա. ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԱԲԻԿԵԱՆ

*

Կը փափաքէինք տալ խօսուած բոլոր ճառերուն հայերէն թարգմանութիւնները: Դժբախտաբար կարելի չեղաւ: Բաւականացանք միայն Պելժիոյ Կրթական նախարարին ներկայացուցիչ Պր. Ռ. Պոտաէի ճառով:

*

Այսօր կը ծանենք յիշատակը բանաստեղծի մը, որ կը խորհրդանշէ ժողովուրդի մը հոգին՝ որ իր ղեկավարութեամբ այնքան մօտ է մեր հոգիին:

Հայ ժողովուրդը, մեզի պէս, բազմաթիւ դժբախտութիւններ ունեցաւ: Եւ միշտ՝ ճակատը բարձր, դիմադրաւեց ջանոնք: Յաճախ, կը թուի թէ իր ճակատագիրը խորտակիչ եղած է, բայց այս ժողովուրդը երբեք խորտակուած չէ ըլլար ինքզինք: Ինչպէս չհետեց Լիւք Անարէ Մարսէլ, ոչի՛նչ այնքան մօտ է իր սրտին, որքան՝ ճախողութեան մատնել ճակատագիրը:

Այս դիմադրութիւնը՝ ճակատագրի հարուածներուն դէմ, երեւոյթ մըն է որ հասկնալի է մեր երկրին մէջ, մասնաւորապէս՝ Արդեվելտի հպարտ քաղաքին մէջ:

Հասարակաց երկրորդ դիծ մըն ալ կայ հայ ժողովուրդին եւ մեր միջեւ:

Դժբախտութեան վարժութիւնը չկարողացաւ յաւագար ժողովուրդ մը ընել Հայը: Ընդհակառակն: Դժբախտութիւնը զայն վերածեց ժողովուրդի մը՝ երջանկութեան սիրահար, կեանքին սիրահար, Սիրոյն սիրահար, Գործին սիրահար:

Լիւք Անարէ Մարսէլ կը յիշեցնէ հայկական խրատ մը.— Սի երազեր Հնդկաստանի եւ մերկ գերիներու մասին, որ աճուրդ կը բուրեն· աղիւսներ ա՛ռ եւ պատ մը հիւսէ:

Ասիկա մեզի ալ կրնար պատչաճիլ:

Այսպէս կը խօսի Վարուժան: Վերհառըն՝ նոյն եղանակով: Երկուքն ալ ուժգնօրէն մղած են իրենց ժամանակին պայքարը: Ազատութեան պայքարը: Պայքար՝ մեծագոյն երջանկութեան համար, մարդկային ընկերութեան մը հաստատման համար:

Երրորդ նմանութիւն. — Մէկ կողմէ՝ միստիքականութիւն, միւս կողմը՝ ազատ ու զուարթ զգայնութիւն մը:

Վերհառն «Ֆլամաններ»ը գրելէ վերջ, կը գրէ «Վանականներ»ը:

Վարուժան գրած է սիրային բանաստեղծութիւններ, որոնք կը դասուին ամէնէն չքեղներու կարգին, — որ երբ եւ իցէ գրուած ըլլան:

Մեր խարդախ ընկերութիւններուն մէջ, սէրը դարձած է քօղարկուած աստուած մը, անծանօթ աստուած մը:

Վարուժանի բանաստեղծութեան մէջ մտնել, կը նշանակէ մտնել երկիր մը՝ ուր մարդ կը հանդիպի դարձեալ այդ Աստծոյն, ամէն անկիւնադարձի վրայ:

(Հոս բանախօսը կարդաց « Ով լալագէ »ի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը):

Պատմագէտները կ՚ըսեն, թէ Դանիէլ Վարուժան մեռաւ 1915ին: Ես կը կարծեմ թէ՝ շնորհիւ ձեզի, ան ծնելու վրայ է այսօր: Որովհետեւ, բանաստեղծները ամէն բանէ առաջ կ՚ապրին մարդոց սիրտերուն մէջ:

Յանուն Կրթական Նախարարին, ինչպէս նաեւ բոլոր այն մարդոց՝ որ բանաստեղծութիւնը կը սիրեն, կ՚ողջունեմ Տիկին Վարուժանը: Կ՚ողջունեմ եւ կը շնորհաւորեմ Կանտի Համալսարանին վերատեսուչը, որ կը յիշէ Վարուժանի ուսանողութիւնը այս համալսարանին մէջ: Կ՚ողջունեմ Վարուժանի հայ բարեկամները, որ ներկայ են այստեղ: Եւ վերջացնելու համար, յարգանքի խօսքս կ՚ուղղեմ Դանիէլ Վարուժանի ֆրանսացի բարեկամներուն. — Փրոֆ. Ֆէյտի, Ժան Պալար, Լիւք Անտրէ Մարսէլ, որ Քաիէ տիւ Սիւտը միջերկրականեան աշխարհին կենդանի, մեծ պարբերականը դարձուցին:

Պելժ բանաստեղծ մը, Օ. Ժ. Փերիէ, ըսած է. —

Ով որ երգս լսէ, զիս մահէն զերծ կը պահէ:

Վարուժանի երգը լսենք՝ մահէն զերծ պահելու համար զայն:

ՌՕԺԷ ՊՕՏԱՐ

ԱՐՁԱԳԱՆԳ

ՁԱՐԵՀ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱԿԸ

ՁԱՐԵՀ, ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՄԲ ԱԶԳԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Հայրական սիրոյ ողջոյն եւ հայրապետական օրհնութիւն պելճիքահայ Ուսանողներու Միութեան Վարչութեանդ, որ նախաձեռնարկ եղած էք Կանի համալսարանի Մատենադարանին մէջ զետեղելու յուշատախտակ մը յանուն մեր մեծապոյն բանաստեղծներէն նահատակ Դանիէլ Վարուժանի, յաւերժացնելով անոր յիշատակը վիրաւորութեան այդ համբաւաւոր օրրանին մէջ: Արդար պարծանք է Կանի համար, կը կարծենք, իր համալսարանին պատուոյ ցանկին վրայ ունենալ Հայ ժողովուրդի տաղանդաւոր զաւակներէն մէկուն, Դանիէլ Վարուժանի անունը:

Մեզի համար հոգեկան բաւարարութեան եւ հրճուանքի առիթ է նկատել, թէ Պելճիքայի կրթական Պ. նախարարը սիրով յանձն առած է պատուոյ նախագահութիւնը Ձեր կազմակերպած հանդէսին, տալով փաստը, անգամ մը եւս, բարեկամական այն զգացումներուն, զորս Պելճիքայի լաւագոյն զաւակները տածած են դէպի Հայ ժողովուրդը, որուն անունով գնահատութեան եւ շնորհակալութեան խօսք կ'ուղղենք Պ. Նախարարին, պետական եւ զիտական աւագանիին եւ Ձեր հանդէսը իրենց ներկայութեամբը պատուող ու մեր ժողովուրդի սիրելի մէկ զաւկին յիշատակը յարգող օտար բարեկամներու:

Մեր ողջոյնն ու օրհնութիւնը կանի համալսարանին յարգելի վերատեսչին, որու եւ յաջորդներուն դուրգուրոտ խնամքին յանձնուած է Հայոց համար թանկագին անուան մը յաւերժացումը: Կը հաւատանք թէ այդ անունը արժանաւորապէս կ'աւելնայ ցանկին վրայ անոնց, որոնք ընկերային, գիտական, գրական եւ այլ մարզերու մէջ բարձր պահեցին կանի համալսարանին պանծալի անունը: Կը հաւատանք, թէ ամէն Հայ, Վարուժանի ընդմէջէն, սիրով եւ

համակրանքով կը տոպորուի դէպի Կանը, դէպի Պելճիքան, որ լաւագոյն բաժինը ունեցաւ անոր տաղանդին զարգացման եւ արտայայտութեան կերպի նրբացումին մէջ:

Հուսկ ապա Մեր խօսքը Ձեզի է, Հայ ուսանողներ: Ձեր ժամանակն ու Ձեզի տրուած պատեհութիւնը լաւագէս օգտագործեցէք: Ամբարեցէք գիտութիւնը եւ զայն ի սպաս դրէք Ձեր Ազգին ու համայն մարդկութեան օգտին ու բարօրութեան:

Վարուժանի մշակութային վաստակը չարունակել Ձեզմէ իւրաքանչիւրը իր պարտականութիւնը պէտք է սեպէ, որպէսզի Հայ գրական վոգբիկ ածուն առաւել ծաղկի ու ծլի:

Յաջողութիւն Ձեզի, ու օրհնութիւն բոլորիդ:

ԶԱՐՆՀ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

Ի 29 Յունվարի 1958 ամի ՅԱՆԹԻԼԻԱՍ

*

Ազնիւ բարեկամներ,

Մեր ժողովուրդին արժանաւորութեան ու մշակութային արժէքին անժխտելի ներկայութեան շնորհն է որ այսօր ի մի հաւաքած է մեզ այստեղ՝ լոյսի այս կեդրոնին մէջ:

Քաղաքակրթական այդ զարաւոր ոստանի չքեղ կառոյցին՝ Հայը՝ իր հանճարեղ մէկ գաւկին ճառագայթումով, կը բերէ իր հոգեկան հարստութեան ընծան, իր անկորնչելի խոհալին բերքը, մարդկային ազնուագոյն բաժինը, իր համայնական սէրը, — բանաստեղծութիւնը:

Որովհետեւ մեր ժողովուրդին հոգին՝ արեւելքի խորհուրդով սնած ու արեւմտեան իմացականութեամբ ճոխացած՝ կը մարմնաւորուի իր քերթողութեան մէջ:

Այդ ժողովուրդը երկնա՛ծ է նաեւ Վարուժանը:

Պելճիքայի գիտակից հայ ուսանողութիւնը այսօր հաղորդուելու բախտը տուաւ մեզի այդ հոգիով: Ու տարաշխարհի իր կայանին մէջ քանդակելու դէմքը նահատակ բանաստեղծին, որպէսզի, այսպէս եւ ի սփիւռս աշխարհի ճառագայթէ հայ հոգին, ժողովուրդներու անկեղծ ու ստեղծագործ եղբայրութեան ի խնդիր:

ՒԻԶԱՆԴ ԹՕՓԱԼԵԱՆ

ՀԱՅՐ Ե· ՓԷՋԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Սրտի անհուն բերկրանքով ողջունեցինք Ձեր եւ Ձեր ընկերներուն հքնալ գաղափարը որով պատակել ուզեցիք մեր նահատակ ցեղին մեծ զաւակը Դանիէլ Վարուժան, ինքն ալ իր կարգին նահատակ վայրագ ցեղին խժդժութեան:

Օրհնեա՛լ ըլլաք, սիրելի հայրենակիցներ, որ օտար աշխարհի երկնակամարին վրայ ցոյց կուտաք Պելճիական ազնիւ ազգին եւ անոր հետ միանգամայն բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհի՝ մր պանծալի ազգին տաղանդաւոր բանաստեղծը եւ անոր անուան փառաւորութեան եւ յաւերժացումին մէջ կը փառաբանէք նոյն ինքն մեր սիրելի ազգը:

Թոյլ տուէք մեղի, սիրելի հայրենակիցներ, Հայրենիքի եւ Սփիւռքի Հայութեան հետ Ձեզի յայտնելու մեր սրտագին շնորհակալութիւնն եւ երախտագիտական լաւագոյն զգացումները այս Ձեր ազգասիրական թանկագին գործին համար:

Բայց Դանիէլ Վարուժան Հայ ազգին հարազատ զաւակն ըլլալէ զատ յատկապէս Մխիթարեան Հայրերուն խնամած ու թեւարկած սանն է, որ իր բանաստեղծի նախկին թռիչքները կ'առնէ մեր Հայրերու քաջալերանքով Պոլիս եւ ապա Վենետիկի մեր վարժարանին մէջ ուր նա կը հասունցնէ իր քերթողական տաղանդը Ալիշանեան չունչով եւ Բագրատունեան հայկաբանութեամբ, եւ հուսկ կը ղրկուի Կան՝ համալսարանական բարձրագոյն կրթութեամբ օժտելու իր միտքը միջազգային գրականութեան եւ մտածումի խորութեան, եւ գեղարուեստական նրբութեամբ երգելու մարդկութեան սէրն ու ցաւը եւ Հայ ցեղի սիրոն ու անանց փառքերը:

Ուրեմն այս յատուկ հանգամանքներուն համար ալ մեր սրտագին շնորհակալութիւնները Ձեզի՝ ի դիմաց Վարժարանիս Տեսչութեան եւ հին ու նոր սաներուն, որոնք ամէնքը հպարտ կը զգան իրենք զիրենք Վարուժանի պէս մեծատաղանդ նախկին սան մը եւ նախկին ընկեր մը ունենալուն համար:

Հուսկ կը խնդրենք որ թարգման ըլլաք մեր խորին շնորհակալութեան Պելճիքայի Կրթական Նախարարին եւ բոլոր Հայ եւ օտար այն ազնիւ բարեկամներուն որ կը հաճին պատուել յիշատակը մեծ բանաստեղծին եւ անոր պղնձեայ յուշարձանը գետեղել Կանի համալսարանին մէջ:

Ժ. ԱԲԻԿԵԱՆ Կ. ԱԼԷՄՇԱՀ ՕՐ. Ա. ՄԻՍԱՔԵԱՆ, ՏԻԿ. ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ Խ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

Սիրելի բարեկամներ, եթէ չենք կրնար նիւթապէս ներկայ ըլլալ եւ մասնակցիլ ի պատիւ Վարուժանի այս փառատօնին, կը խնդրենք որ մեզ նկատէք Ձեր մօտ հոգեպէս եւ Ձեզի հետ դոչել բոլոր սրտով եւ հոգւով. Կեցցէ յաւէրժ Դանիէլ Վարուժան, կեցցէ Հայ ալվը:

Սիրալիր ողջոյններով եւ մաղթանքով Ձեր հանդէսին լաւագոյն յաջողութեան, մնամ սիրով՝

Հ. ԵՂԻՍ. Վ. ՓԷՋԻԿԵԱՆ

Տեսուչ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի

*

ՈԳԵԿՈՉՈՒՄ

Փառատօն, իրական առումով փառատօն մըն էր ուրեմն տեղի ունեցածը կանոի մէջ, եղերաբախտ քերթողին՝ Դանիէլ Վարուժանի յուշատախտակին բացման առիթով, նոյն քաղաքի համալսարանին մէջ, ուր իր բարձրագոյն ուսումը առացած էր «հեթանոս» երդիչը, 1906-1909 չրջանին:

Մենք ալ, ուրիչ թերթերու կարգին, տուինք փառատօնին գրեթէ բոլոր մանրամասնութիւնները, խօսուած գրեթէ բոլոր ճառերը, մեծարանքի գրեթէ բոլոր արտայայտութիւնները հայ եւ օտար պրոդներու կողմէ՝ հայ, բայց անխտիր հայ բանաստեղծի մը հանդէպ:

Փետրուար 9ին, կիրակի օր, կանոի մէջ տեղի ունեցածը յուշատախտակի գետեղում մը չէր միայն:

Քառասուներեք տարիէ ի վեր անգերեզման մնացած բանաստեղծը գերեզման մը ունեցաւ այդ օրը:

Յուշատախտակը, այս ձեւով, միաժամանակ գերեզման մը եւ չիրիմ մը եղաւ «վսեմական քերթող»ին համար, խորհրդանշանակո՞ն գերեզման եւ խորհրդանշանակո՞ն չիրիմ, որուն այսուհետեւ կրնան այցի երթալ պատահական հայ ճամբորդը, հայ դրողը, հայ մտաւորականը, հայ քաղաքացին կամ գիւղացին, հա՛յը՝ վերջապէս:

Այցի՛, միայն այցի՛. ո՛չ, այլ մանաւանդ ուխտի՛: Սիրովհետեւ եթէ «Կարիպալտին Հռոմին է, եւ Պոնաբարթ Ոճիրին», ի՛նք միայն կը պատկանի Ազատութեան Ոգիին: Ի՛նք միայն կը պատկանի Հայութեան Ոգիին:

Ցեղին սիրտը երգող բանաստեղծը իրեն համար ալ կրնար լսել ,ինչ որ լսաւ ցեղին փոքր կերտող ռազմիկներէն մէկուն՝ Եփրեմի համար, ասկէ քառասունըվեց տարի առաջ:

Շարունակենք իր բառերով իսկ գծել պատկերը մեծ տաղասացին, իր յիշատակին առջեւ ծնրադիր.

Ըզքեզ խրճիթ մը ծնաւ, հայ վիշտը քեզ օրօրեց.—
Այդ վիշտին չափ եղար մեծ:

Այս պատկերը կը պատշաճի ո՛չ միայն իրեն՝ եղերաբախտ քերթողին, այլեւ բոլոր անոնց, որոնք խրճիթի մը մէջ ծնան իրեն պէս եւ հայ վիշտին չափ մեծ եղան:

Այս երկու տողը ամբողջ քերթուած մը կ՚արժէ, թերեւս նոյնիսկ լման հատոր մը:

Կանտի օտար համալսարանը տեղ մը տուաւ օտար բանաստեղծի մը: Երեւանի հայ համալսարանը անշուշտ տեղ մը պիտի տայ հայ բանաստեղծին:

Եւ ասիկա պիտի ըլլայ մեր երկրորդ մխիթարութիւնը, առաջին մխիթարութենէն ետք, զոր մեզի ընծայեց օտար, բայց ազնուական Պելժիան:

Այսպէս ուրեմն, Փետրուար 9ին, Կանտի մէջ կը մեծարուէր հայ բանաստեղծը:

Կը մեծարուէր հայ բանաստեղծութիւնը:

Կը մեծարուէր հայ մշակոյթը:

Կը մեծարուէր մանաւանդ հայութիւնը:

Երախտապարտ ենք քեզի Պելժիա՛:

Երախտապարտ ենք քեզի, պե՛լժ ժողովուրդ:

Երախտապարտ ենք բոլոր անոնց, որոնք մեր բանաստեղծին մէջ յարգեցին մեր բանաստեղծութիւնը, մեր մշակոյթը, մեր ժողովուրդը:

Տիկին Վարուժանին պէս, որ ներկայ էր փառատօնին եւ անշուշտ գգածուած էր մեծարանքի ցոյցերէն, մենք ալ հիմա կրնանք ըսել.— Եթէ տեսնէ՛ր... եթէ լսէ՛ր...

Բայց կը կարծէ՞ք ուրեմն, որ չի տեսներ:

Մեռեալները յաճախ շատ աւելի լաւ կը տեսնեն ու կը լսեն, քան ողջերը:

Դանիէլ Վարուժանի հոգին, կը կարծենք, իր թառը դրած է հիմա երկնքի եւ երկրի մէջ...

«Յուսաբեր» Բ. ԹԱՇԵԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Իր պեղասեան գրիչին անդրանիկ թռիչքները տեսայ Վանքէն, Վենետիկի Մխիթարեան հայրերու «Բազմավէպ»ին մէջ: Կարճ ու միջակ ծաւալով քառեակներ էին անոնք, նման՝ բարձր լերան լանջէն ժայթքող վճիտ ակերու, որոնց վազքը մանուկ է ծագէն, բայց ճամբուն վրայ ի՜նչ յորդառատ թափեր կ'երաշխաւորէ:

Ցոլաց ապա՝ «Մեհեան»ի էջերուն վրայ, «Ազդակ»ի մէջ, «Ազատամարտ»ի մէջ, եւ առանձին հիւթեղ հատորներու ձեւով:

Քնարական իր հուժկու լարերը ինծի խօսիլ տուեր էին, Վանէն, Օսմանեան չիք Սահմանադրութեան արշալոյսի օրերուն, որ ան՝ պիտի տար մեզի հայ ժողովրդական դիւցազնավէպի գլուխ-գործոց մը·

Յիշատակ մը իրմէ: Յակոբ Գուրգէնի յոբելեանին օրն էր: Միասին դացինք հանդէսին սրահը: Պոլսոյ մտաւորական ընտրանին հոն էր: Խօսք տրուեցաւ շատերու: Վանայ Երամեան վարժարանը, իմ մայր-կրթարանս, դրկած էր եղբայրական ձօն մը, զոր ես կարդացի, իմ շնորհաւորականներս ալ աւելցնելով:

Կարգը եկաւ Վարուժանին: Փոքրիկ բեմին վրայ ցցուեցաւ ան, ու պոռթկումով մը բնաբանեց·

— Գրաբարը մեռաւ, կեցցէ՜ գրաբարը···:

Բնաբանն արդէն, ամբողջ ճառ մը, փրցուց որոտընդոստ ծափի տարափ մը:

Խօսեցա՜ւ, յորդեցա՜ւ, թռաւ սաւառնեցաւ ոսկի ոճերէ ոսկի մտքերու: Պանծացուց գրաբարի հիմերուն վրայ կոթողուած աշխարհիկ բարբառը: Երկուորեակ·— Արարատէն ասդին՝ կը *ընտանիք, Արարատէն անդին՝* ունիմ:

Յայտնութիւն մը եղաւ Վարուժան՝ իր այդ անդրանիկ հրապարակախօսութիւններովը·— զմայլելի պատրաստաբանութիւն մը(էմփրօվիզասիօն):

Այդ օրէն՝ Վարուժան ուրիշ մեծութիւն մը եղաւ իմ աչքին:

Ինչ որ կարդացեր էի իրմէ,— Սարսուռներ, Ջարդ, Ցեղին Ձայնը, *եւլն· իմ մտքիս մէջ առին յարաճող բարձրութիւն մը, որ միայն իրենն էր եւ իրենը մնաց:*

ԶԻԹՈՒՆԻ

Պարզ հանդիսութիւն մը չէ այս մէկը, առաւել կամ նուազ շուքով կատարուող մեծարանքի ցոյց մը չէ բանաստեղծի մը յիշատակին, այլ խորհրդանշական կեցուածք մը, վսեմ ժեստ մը՝ որով կ'ուզեն ցոյց տալ Պելճիքայի հայ ուսանողները թէ կ'ապրի՛ իրենց մէջ հայկականութեան անկորնչելի ոգին, փոյթ չէ ապրին իրենք օտարութեան մէջ։ Արժանաւոր այս յարգանքը եթէ բնական տուրք մըն է անմահ բանաստեղծին, նոյն ատեն գեղեցիկ փաստ մը, թէ հայ ուսանողութիւնը գիտակից է իր կոչումին եւ պատրաստ է դեր մը կատարելու մեր կեանքին մէջ։

Ա. ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

*

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ՅԱՒԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մայրերը կը ծնին երբեմն հրաշք զաւակներ, որոնք աստուածային գերադրական շունչը եւ ուժը ունին իրենց մէջ, յեղաշրջելու համար մարդկային կեանքին կոյավիճակը։ Մտքով, սրտով եւ հոգիով հարուստ այդ վեհապանծ ստեղծագործ գերմարդերը՝ անմահութիւն կը կերտեն, սերունդէ սերունդ փոխանցելով ու ներարկելով «Լոյսի արիւնը» մարդոց երակներուն եւ ուղեղին մէջ։

Դանիէլ Վարուժան եղաւ այդ հրաշագործ հոգիներէն մէկը եւ մեծագոյնը, արմենական ցեղն, հայ անունն ու պատիւը փառաւորող, քաղաքակիրթ ժողովուրդներու մտաւորական բարձր դասուն առաջնակարգ դիրքով։

Ահա թէ ի՛նչու՝ ազգովին երախտապարտ ենք իրեն, իր մեծարժէք վաստակին գնահատանքով եւ իր սրբազան հրաշակերտութեան պաշտամունքով։

Արդարեւ բոլոր մեծ հոգիները կը ծնին համեստութեան շուքին տակ, եւ սակայն այլապէս վսեմագոյն ազնուական ոգիով մը։

Փոքր Ասիական հայրենի գիւղը «Բրգնիկ», որ եղաւ Դանիէլ Վարուժանի ծննդավայրն ու օրրանը, օճախն է Բագրատունեան շառաւիղներուն, հիմնուած 1330 թուականներուն։ Սեբաստիոյ գրեթէ սահմանակից, հազիւ հինգ մղոն հեռաւորութեամբ, հիւսիսային արեւելք. զուտ հայաբնակ աւան մը, որ հանրածանօթ է բոլոր հարեւաններուն, ամէն տեսակ առաւելութիւններով։ Թերեւս հինաւուրց թեւարկող ոգի մը կար հոն եւ կամ օրհնուած ըլլար այդ բոյնը, աներե-

ույթ սրբահրաչ ձեռքով մը պրոշմակիր, քանի որ՝ դարերու ընթացքին ան ծնունդ տուած է բազում արժանընտիր անձերու՝ կրօնական թէ աշխարհական: Ի մէջ այլոց՝ կաթողիկոսները, լուսամիտ պրպտէտներ, ուսուցիչներ, ճարտարապէտներ եւ անձնուէր հերոսներ: Անոնց մասին վկայութիւններ կային, Բրզնիքի Մ. Սարգիս քարակերտ մեծաչուք եկեղեցին մէջ որմաքանդակ արձանագրութիւններով: Ինչպէս նաեւ՝ Հաղդարի, Մխիթար աբբահօր ծննդավայրին, Սուրբ Նշան հնադարեան վանքին մէջ մատենագրութիւններով, որոնք ատ՛ղ, ի սպառ կորսուած են, 1915ի եղեռնի հետեւանքով քարուքանդ:

ՅՈՎՍԷՓ Մ. ՐԷՅԻՍԵԱՆ

ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, ՏԻԿԻՆ ՎԱՐՈՒԺԱՆ,

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Եւնաբիոս յոյն պատմիչի համաձայն, Հայերս ունեցած ենք՝ չորրորդ դարուն՝ Աթէնքի մէջ, պերճախօս եւ աշխարհահռչակ իմաստուն մը, Պրոյերեսիոս։ Հռոմի մէջ անոր պղինձէ անդրին կանգնած են՝ յաւերժագրոշմ արձանագրութեամբ մը։

ԺԶ դարերու ընթացքին, Պրոյերեսիոսի օրերէն, Հայերս միշտ դիմած ենք արեւմուտք, համալսարանական ոստաններ, անոնց լոյսով ողողելու համար նաեւ մեր աշխարհը. եւ ասիկա գերագոյն մէկ ապացոյցն ու փառքն է մեր հնդեւրոպական ծագումին։

Քսաներորդ դարու սեմին, Հայկազն պարծանքներու օղակը անգամ մը եւս ամրապինդ կը շղթայէր անմահն Վարուժան, գրականութեան եւ իմաստութեան ծարաւով ուղղուած դէպի Կանտ։

Ազգային սրբութիւններու հարուստ աւանդ մը սրտին մէջ, կտակած Հ. Ալիշանի, Քասքանտիլեանի եւ այլ Մխիթարեան Հայրերու նուիրական բարձերէն, ոգեւին կը նուիրուէր օտարութեան ափերուն կանգնած այդ լոյսի փարոսին։

Աւա՜ղ. չկրցաւ այդ լոյսը լիաբուռն ցանել իր ազգակիցներուն սրտին մէջ. բայց մարտիրոսական դափնին եկաւ պճնելու իր չքնաղ փառապսակը։

Եւ այսօր, իր նշանատախտակը, կանգնած Կանտի Համալսարանի որմին վրայ, կ'երգէ յաւերժական փառքը վաղամեռիկ քերթողին, կ'երգէ նաեւ փառքերը մեր տարաբախտ Ազգին, եւ պարտադրականօրէն կը բարձրացնէ Հայ արժէքները յաչս արեւմտեան քաղաքակիրթ ազգերու։

Պարծա՜նք Դ. Վարուժանի յիշատակին. պարծա՜նք նաեւ այն Ազգին՝ որ ծներ է այսպիսի զաւակ մը։

Ու հիմա Վարուժանի հոգին կը հսկէ Կանտի մէջ. կը հսկէ այն Հայ երիտասարդներուն վրայ, որոնք նոյն եռանդով կ'ուսանին Պելճիքայի համալսարաններուն մէջ, եւ յաճախ կը տառապին՝ ի սէր մշակոյթին եւ իմաստութեան։ Անոնք գիտցան անմահացնել Վարուժանի յիշատակը՝ գիտական ոստանի բարձրագոյն շրջանակներուն մէջ, եւ ատով ցոյց տուին թէ ինչպէս արժանաւոր յաջորդները կ'ուզեն ըլլալ Նեմեսիսի չքնաղ անդրիագործին։ Ամէն գնահատանքի արժանի են այդ պարմանիները որոնք վաղուան յառաջամար-

իկներն են մեր գոյութեան դարաւոր պայքարին:

Եթէ դաժան սուրը քանդեց ամէն ինչ... քանդեց...

Վարուժանի անմահ հոգին դարձեալ քանդակեց... քանդակեց...

. . . .

«Նոր սերունդի կարմիր կարմիր կակաչներ...»:

Թող Վարուժանի այդ քանդակը նշանախօս մը ըլլայ, փարոս մը ըլլայ օտարութեան մէջ թափառող ամէն հայու. աղբիւր ներշնչումի, զարթօնքի, սթափումի եւ ազգապահպանումի:

Ի դիմաց «Բազմավէպ»ի եւ «Գեղունի»ի խմբագրութեանց՝

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ ԱՐՁԱՆԻՆ ԱՌՋԵՒ

Մենք, երիտասարդներս, ծնած եւ ուսած ազատութեան եւ լուսոյ օրրան Ֆրանսայի մէջ, հազիւ գիտակցած մեր արիւնոտ պատմութեան՝ դժուար էր հաւատալ մեզի թէ արիւնարբու վոհմակի մը թոյլ տրուած էր բնաջնջել, խողխողել խաղաղ եւ շինարար ազգ մը: Քանի հասակ կը նետէինք եւ կը գիտակցէինք մեր մօտաւոր անցեալի սիրտ բզկտող ահաւելի պատմութեան, մեր տառապանքը եւ վիշտը կը խորանար, եւ պիտի խորանայ տակաւին, որքան քաղաքակիրթ ազգերու շարքին ապրելու իրաւունք կը տրուի վայրագ ցեղի մը եւ որով արդարութեան յաղթանակը կ՚ուշանայ:

Խօսքս ուղղելով մեր սրբազան նահատակներուն, Դանիէլ Վարուժանի եւ անբախտ մտաւորականներու փաղանգին, մեր ընկերներու անունով կը յայտարարեմ, եւ կը կարծեմ նաեւ թարգմանը հանդիսացած ըլլալ բոլոր մեր նոր սերընդականներու զգացումներուն: Ո՛վ սրբազան նահատակներ ազգիս Հայոց, դուք կ՚ապրիք այժմ եւ յաւիտեան մեր սրտերուն մէջ, մեր հոգիներուն մէջ եւ մեր արիւնին մէջ, դարեր անկարող պիտի ըլլան սրբելու ձեր յիշատակները եւ անունները:

Մենք կ՚ուխտենք ձեր անշիրիմ գերեզմաններուն վրայ, հաւատարիմ մնալ ձեր քարոզած դաւանանքին: Մենք պիտի աշխատինք նմանիլ ձեզի, պիտի քալենք ձեր գծած լուսաւոր ճամբէն:

ԺԱԳ ԴԱՒԻԹԵԱՆ

(Լիոնի Մշակութային Միութեան կողմէ)

LETTRE DU COMTE JACQUES PIRENNE

Monsieur le Président,

Des raisons de famille m'empêchent d'être dimanche prochain à Gand pour commémorer avec vous le grand poète arménien Daniel Varoujean.

Je le regrette d'autant plus que j'ai eu le privilège de connaître personnellement Daniel Varoujean. Au cours des études universitaires qu'il a faite à Gand, de 1906 à 1909 si je ne me trompe, il s'était étroitement lié avec mon frère Henri Edouard qui fut, dans la suite, professeur de philosophie à l'Université de Gand. Je terminais à ce moment mes études secondaires; je suis entré à l'Université au moment où Daniel Varoujean a quitté Gand. Il y a donc de cela 48 ans. Je me souviens fort bien, cependant, l'avoir rencontré de nombreuses fois chez nous. Il lui arrivait, en effet, de venir prendre le thé dans ma famille et mon père Henri Pirenne qui, comme nous tous, était séduit par son attachante personnalité, prenait grand plaisir à causer avec lui.

Pour moi, j'ai été impressionné, de façon durable, par le charme qui se dégageait de sa personne. Dans une langue française qu'il maniait à la perfection, il s'exprimait avec une infinité de nuances, et sa pensée, souvent, même lorsqu'il s'agissait de la réalité la plus immédiate, semblait nimbée d'une curieuse poésie. Sa courtoisie raffinée, sa grande distinction, sa réserve et l'étonnante franchise de sa manière d'envisager tous les problèmes dont il parlait le faisaient apparaître comme le représentant d'une très ancienne civilisation,

La tournure d'esprit philosophique de mon frère l'**entrainait** souvent à s'entretenir avec lui de questions d'une haute portée morale. J'étais trop jeune pour participer à ces conversations entre ces deux hommes, également épris d'un idéal absolument désintéressé, et qui se mouvait dans les sphères purement spirituelles.

Mais je les écoutais avec passion ,l'un et l'autre, et, à les entendre, je sentais les horizons de ma pensée s'ouvrir largement.

Daniel Varoujean, malgré cette attitude de poète, parfois très éloigné des contingences matérielles, restait un patriote ardent. La patrie arménienne était pour lui une réalité vivante et toujours présente; et ses plus hautes spéculations ne le séparaient pas des liens qui le rattachaient si étroitement à sa Nation; cette Nation à laquelle il a consacré toute sa vie et qu'il se préparait, avec enthousiasme décidé et réfléchi, à servir.

Je m'incline profondément devant sa mémoire. Et je suis honoré de participer à l'hommage, si hautement justifié, qui lui est rendu aujourd'hui. Il est bien qu'une plaque commémorative rappelle le passage de cette belle, pure et noble personnalité à l'Université de Gand. Nous sommes fiers de penser que, peut-être, son séjour dans notre vieux pays d'art et de pensée, aura exercé sur lui quelque influence et, peut-être, lui aura donné quelques heures de bonheur.

Je vous prie d'agréer, Monsieur le Président, l'assurance de ma haute considération avec les vœux ardents que je forme pour votre Patrie qui fut aussi celle de Daniel Varoujean.

Comte JACQUES PIRENNE

Bruxelles, le 3 Février 1958

LETTRE DE GAND

Les voies de la poésie sont mystérieuses. Que l'Arménie, sous l'invocation de Daniel Varoujean dût être notre bonne étoile guidant nos pas jusqu'à la célèbre Université de Gand, je ne m'en doutais guère quand, au cours de la Biennale de Knokke, je vins en groupe rendre visite à l'Agneau Mystique.

Mais Gand est une ville où l'on revient volontiers. C'est dans le plein sens du mot une cité, noble et magnifiquement bâtie, où les pierres gardent une âme, celle d'un peuple fier, artiste, un peu chatouilleux, certes, mais qui le justifie par la conscience jalouse qu'il a d'appartenir à la civilisation la plus haute de l'Occident.

Donc, nous étions à Gand, je vous l'ai dit, par la grâce du plus infortuné des poètes martyrs de l'Arménie, ce Daniel Varoujan, qui surprit tant des nôtres quand Luc-André Marcel l'eut traduit.

Les jeunes étudiants arméniens fils de notables, ont pris de bonne heure le chemin d'une université qui compte parmi les plus vieilles d'Europe. Elle leur assure, avec un bagage précieux, cette foi dans les vertus de la culture qui fortifie les peuples libres, et réveille l'espoir des opprimés.

Car Gand respire un air d'indépendance qui nous frappe, même nous, français, un air encore agité de bannières, déchiqueté de piques et sentant la fierre à fusil, comme il n'en passe guère que sur le visage de vielles reines indomptées. La personnalité de Gand s'affirme à chaque coin de rue. Tout s'y rattache à une vie municipale toujours passionnée souvent héroïque et les monuments civils ou religieux ont une façon de vous re-

garder qui ferait rentrer en vous toute complaisance envers les goûts de la populace. On n'aurait pas idée de chahut, de chienlit ou de dévergondage dans ces artères aux belles lignes, à la pierre dure et sombre ; on se croirait montré du doigt par les enseignes ornées qui pointent des murs, on se sentirait surveillé par les maisons, leurs pignons et leurs verrières.

Ce qui ne sous-entend pas que les Gantois, sévères pour la **tenue** de leur ville comme pour la leur, soient des rabat-joie, des gens ennuyeux et austères. Loin de là, mais ils ont dans leur bonne chaleur flamande, cette dignité dans la rondeur, si précieuse aux démocraties qui savent si mal la garder de l'affabilité vulgaire, de la bonhomie obséquieuse ou complice. J'aime leur abord franc, un peu rude mais cordial, et la brusquerie de leur sincérité qui, la chose admise, vous met à l'aise. Le commerce de l'esprit — et nous savons s'il est mis à l'épreuve par les amitiés littéraires ! n'en est que ragaillardi, rendu plus net.

Mais je m'écarte, pensez-vous. Certes, je n'allais pas à Gand pour y faire des études comparatives de mœurs et de comportement social bien que cela soit assez dans mes goûts. L'accueil des gens, leur conduite naturelle ont toujours été pour moi des choses préoccupantes. Je leur ai peut-être accordé une importance excessive, mais je tiens la sociabilité pour une vertu essentielle qui doit être pratiquée à la fois comme une science et comme un art.

Revenons à cette Université de Gand, qui, sur l'initiative d'un groupe d'Arméniens belges présidé par M. Emirzian, commémorait avec éclat le stage de deux années et demie que Varoujan fit dans ses murs de 1906 à 1909. Au cours de la cérémonie où nous étions conviés furent amplement exposés les titres du poète à cet honneur exceptionnel, devant les plus hautes personnalités de l'endroit, gouverneur, bourgmestre et recteur en tête, tandis que des suisses en tenue d'apparat affirmaient la solennité de l'hommage.

Les orateurs en furent pénétrés et comme inspirés. Suivant l'inclination particulière à leur charge ou à leur nature tous apportèrent leur stèle ou leur ex-voto.

On devine que nos amis belges, en particulier Roger Bodart et le recteur, M. Lambrechts, fiers d'offrir un lieu d'asile à un si noble visiteur dirent quelles aspirations l'avaient poussé vers cette terre de liberté et quelles affinités l'y avaient retenu. Ils soulignèrent l'admiration de Varoujan pour l'école flamande de peinture, dont sa manière a l'opulence, et pour l'œuvre d'un Verhaeren, son poète préféré.

Il appartenait à M. A. Mekhitarian, savant égyptologue, de rechercher les sources de la poésie de Varoujean et de préciser ce qui lui apporta son séjour en Belgique, sans oublier de nous retracer sa vie d'alors, grâce à des lettres retrouvées. Un con-

temporain du poète, M. Maes, resté en correspondance avec lui put ajouter l'anecdote à l'histoire et égrener des souvenirs émus.

L'étude de l'œuvre incombait aux littéraires. Trois connaisseurs, d'esprit très différent mais tous trois férus de littérature arménienne, commentèrent la pensée du poète, expliquèrent ses phases et nous indiquèrent les directions où s'avançait ce géant du verbe quand il fut assassiné. Ce furent M. Feydit, qui occupe la chaire d'arménien à la Sorbonne, notre ami Poladian, un des promoteurs de cette résurrection et Luc-André Marcel, dont les traductions parues dans les **Cahiers du Sud** mirent tout en branle.

Des poèmes de Daniel Varoujan dits avec autorité par Mlles Buysse et **Vial** furent le prélude à une minute émouvante, celle où le mémorial fut dévoilé par la veuve du poète. Très digne et maîtrisant son émotion, Mme Varoujan fit apparaître l'effigie sculptée d'après une vielle image par Baron et qui rend bien l'accent de cette âme altière.

La cérémonie, de l'avis de tous, fut en harmonie avec son objet et surtout digne des murs qui retiendront la stèle d'un poète sans sépulture. La vieille Université gantoise, fidèle à son renom séculaire d'hospitalité et soucieuse des grandes mémoires, attachera désormais le nom de Varoujan au palmarès de ses illustrations. Tous les Arméniens et les amis du poète lui voueront leur reconnaissance, notre revue en premier lieu.

Si je vous disais qu'à cette séance solennelle se bornèrent les manifestations organisées pour Daniel Varoujean, vous ne reconnaîtriez plus la Belgique, ni l'Arménie et vous auriez raison. Rassurez-vous : il y eut bien d'autres réunions où régna grande liesse et surtout grande prodigalité de langage. Toutes furent chaleureuses et d'une cordialité qui concernait certes les pèlerins émus que nous étions, mais qui débordait le cadre de la visite pour ruisseler en belles euphories.

A Gand ce fut la réception des Ecrivains et poètes Gantois que préside avec aisance et courtoisie notre confrère José Vial. Luc-André Marcel situa Varoujean dans son temps et dans la poésie arménienne; il le fit avec l'intuition du poète et l'entrain d'un improvisateur. La même conférence chez les Etudiants de Bruxelles lui donna comme public un élément jeune et quelques auditeurs de choix tels que Fernand Verhesen. Il y eut aussi réception chez les Arméniens et d'abondantes lectures de leurs poètes, ceux là mêmes dont les traductions ont paru dans notre revue.

Admirons ce peuple, dispercé par le monde, qui dresse des autels en pays étranger aux seuls dieux qui lui soient restés fidèles, ses écrivains, ses musiciens, ses poètes tous engagés dans la sauvegarde d'une patrie spirituelle. Et rendons hommage à leur constance dans l'adversité, rien ne les détache de leur histoire, de leur grandeur fondée sur les valeurs qui durent: un Grégoire de

Narek, un Saïat-Nova, un Siamanto, un Varoujean, et à un autre degré un Comitas qui a réuni les meilleurs chants de leur folklore pour qu'ils survivent dans la mémoire des générations livrées à l'exil rongeur et à l'usure du temps.

Quelle émotion eûmes-nous quand le Président des étudiants arméniens en Belgique, le jeune Iskenderian se leva à la fin d'un repas, sans même qu'on l'en eut prié, pour évoquer en accents mélancoliques ou tendres la patrie perdue !

Et quel beau souvenir que celui du retour en car, de Gand à Bruxelles ! Il faisait sombre. La campagne flamande disparaissait peu à peu dans la brume et la nuit. Alors de la dernière banquette du car une voix s'est élevée. Elle chantait une romance de Comitas. Plusieurs têtes se retournèrent. Un frisson agita le car. A la dernière note on applaudit. Et quand le chant reprit, le chanteur n'était plus seul. Toute sa banquette l'accompagnait. Cela gagna de proche en proche, car ces chansons étaient connues de tous les Arméniens présents. Gaie ou grave, empruntée à la liturgie ou à la vie courante, on sentait cette musique contagieuse. Elle entraîna bientôt tout le monde dans un accord unanime. Et le car entier — sauf nous, bien sûr — se mit à chanter en chœur jusqu'aux portes de Bruxelles.

Je vous jure que l'Arménie était alors présente en sol étranger. Un peuple qui chante a la vie dure, quand ce qu'il chante lui vient de ses aïeux.

Jean BALLARD

«Les Cahiers du Sud»

UNE JOURNEE ARMENIENNE A GAND

L'hommage d'un peuple en exil à un de ses poètes : DANIEL VAROUJEAN

La salle de lecture de la bibliothèque de l'Université a été, dimanche après-midi, le théâtre d'une cérémonie votive, particulièrement émouvante. Plusieurs centaines d'Arméniens, venus d'un peu partout en Europe, s'étaient retrouvés à Gand pour assister là à l'inauguration d'un mémorial à Daniel Varoujean, le poète arménien, massacré par les Turcs en 1915, à l'âge de 31 ans, et qui fit ses études à l'Université de Gand de 1906 à 1909. L'hommage rendu à l'un de ses poètes en terre étrangère par un peuple en exil était d'autant plus émouvant que Daniel Varoujean n'a de tombeau nulle part et que le mémorial de Gand constitue en quelque sorte, pour les Arméniens d'Europe, l'unique signe matériel du passage ici-bas de ce grand poète, indépendamment de son œuvre.

Gand, 11 Février 1958 **«LA FLANDRE LIBERALE»**

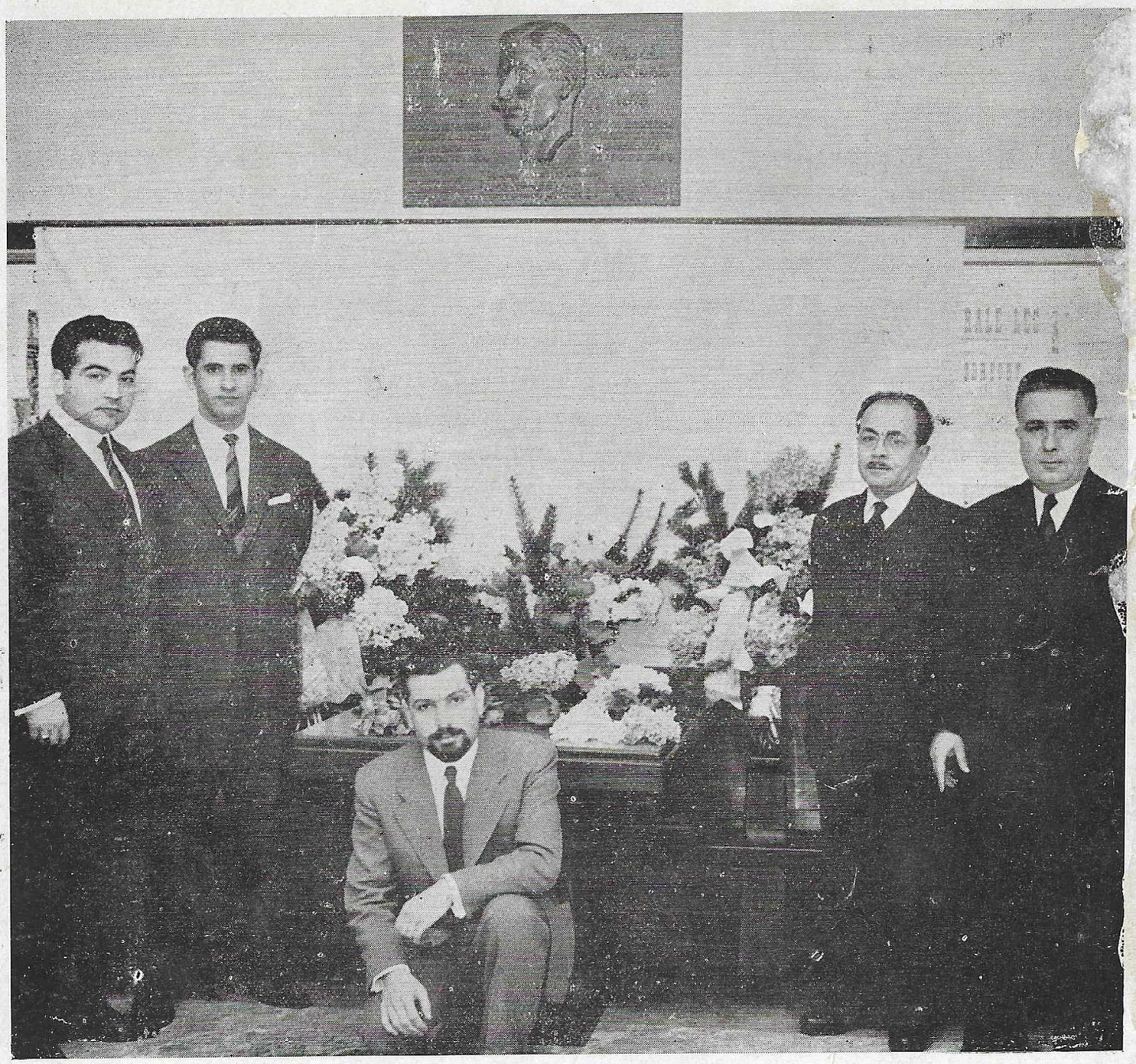

9 ՓԵՏՐ· 1958ԻՆ, Պելժիոյ Հայ ուսանողները մեզի կ'ընծայէին Ուխտատեղի մը՝ Մեծ Քերքոդին ևուիրուած:

24 ԱՊՐԻԼ 1958ԻՆ, Ազգային Սուգի ուխտի օրը: Առաջին ուխտաւորները, արդէն կ'երթային զարդարել յուշատախտակը: Ծաղկեպսակ ղրկած էին Տէր եւ Տիկին Ժ· Աբիկեան (Քազապլանքայէն), Խ· Կարապետեան, ուսանողներ Յ· Իսկէնտէրեան, Ե· Փամպուճեան, Է· Ժամկեան (Պրիւքսէլէն), Կ· Փոլատեան (Ֆրանսայէն):